

TDIU HUZURIDAGI
PEDAGOG KADRLARNI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING
MALAKASINI OSHIRISH
TARMOQ MARKAZI

O'QUV USLUBIY
MAJMUA

TOSHKENT- 2023

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**OLIY TA'LIM TIZIMI PEDAGOG VA RAHBAR KADRLARINI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISHNI TASHKIL ETISH BOSH ILMY-METODIK
MARKAZI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI
HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISH
TARMOQ MARKAZI**

“MENEJMENT”

YO'NALISHI

“EKOLOGIK MENEJMENT”

MODULI BO'YICHA

O'QUV USLUBIY

MAJMUUA

TOSHKENT – 2023

Modulning o'quv-uslubiy majmuasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020 yil "7" dekabrda 648-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan o'quv dasturiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi: G. B. Shanazarova- TDIU, "Menejment" kafedrası PhD

**Taqrizchilar: Honkeldiyeva G.Sh. FarPI menejment kafedrası professori, i.f.d.
Nazarova F.X. Toshkent moliya instituti professori, i.f.d.**

Modulning ishchi dasturi Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti kengashining 2022 yil 23 dekabrda 5-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

“EKOLOGIK MENEJMENT”

MUNDARIJA

---

1. ISHCHI DASTUR	4
2. “EKOLOGIK MENEJMENT” MODULINI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI.....	13
3. “EKOLOGIK MENEJMENT” FANI BO‘YICHA MA’RUZA MATNI.....	21
4. AMALIY MASHG‘ULOTLAR UCHUN MATERIALLAR, TOPSHIRIQLAR VA ULARNI O‘TKAZISH BO‘YICHA TAVSIYALAR.....	73
5. BITIRUV ISHLARI UCHUN MAVZULAR	78
6. KEYSLAR BANKI.....	79
7.GLOSSARIY.....	110
8. ADABIYOTLAR RO‘YXATI	115

I. ISHCHI DASTUR KIRISH

Davlatimizda mustaqillik yillaridan beri ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi – barkamol shaxs va malakali mutaxassisni tarbiyalash bo'lib, mazkur maqsadning to'laqonli amalga oshirilishi uzluksiz ta'lim tizimini qayta shakllantirish, uning mazmunini ijtimoiy talablarga muvofiq ravishda Yangilash asosida ta'minlashdir.

Oliy ta'lim muassasalari oldida mazkur muammolarni samarali echishda pedagog kadrlarning kasbiy malakasini shakllantirish mexanizmini takomillashtirish kabi vazifalarni amalga oshirish taqozo etilmokda. Yuqorida kayd etilgan vazifalarni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 27 avgustdagi "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to'g'risida"gi PF-5789 –sonli Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 23 sentyabrdagi 797-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish jarayonlarini tashkil etish tartibi to'g'risida"gi Nizom mazmunidan, Harakat strategiyasi - 4947 son, oliy ta'lim tizimini Yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-2909 son, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini Yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida PQ-3151 - sonli , farmonlaridan kelib chiqqan holda, zamonaviy talablar asosida oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining boshqaruv faoliyati sifatini oshirish , boshqaruv mahoratini muntazam takomillashtirish, hamda ularning innovatsion faolligini oshirishga ushbu o'quv-uslubiy majmua muayyan darajada xizmat qiladi.

O'quv-uslubiy majmua doirasida berilayotgan mavzular o'quv rejalar asosida shakllantirilgan bo'lib, bu orqali oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining sohaga oid zamonaviy ta'lim va innovatsiya texnologiyalari, ilg'or xorijiy tajribalaridan samarali foydalanish, axborot – kommunikatsiya texnologiyalarini o'quv jarayoniga keng tadbiriq etish, ularning kasbiy mahoratini muntazam yuksaltirish, o'quv jarayonlarini tashkil etishda malaka oshirishda olgan bilim va ko'nikmalaridan samarali foydalanish, shuningdek, pedagogik vaziyatlarda optimal qarorlar qabul qilish, ta'limni jarayonida innovatsion faollikni shakllantirish bilan bog'liq kompetensiyalarga ega bo'lishlari ta'minlanadi.

O'quv-uslubiy majmua tarkibi: ishchi o'quv dasturi, modulni o'qitishda foydalaniladigan interfaol ta'lim, ma'ruza matnlari, amaliy mashg'ulot uchun materiallar, topshiriqlar, ularni o'tkazish bo'yicha tavsiyalar, bitiruv ishlari uchun mavzular, keyslar banki, glossariy, adabiyotlar ro'yxati va mutaxassis tomonidan berilgan taqrizdan iborat.

Ta'lim sohasida boshqaruvning mukammal tamoyillari, usullari va uslubiyatlarini ishlab chiqib, boshqaruv samaradorligini ta'minlash jamiyatning istiqbolini belgilashi nuqtai – nazaridan benihoya muhimdir. Shu bilan birga, boshqaruvning har qanday sohadagi rivoji va yutug'i bu boshqaruv faoliyat yuritayotgan muayyan davlatning siyosatiga bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimizning istiqboldagi rivojlanishini belgilab bergan "2019-2021 yillarda harakatlar strategiyasi" boshqaruvi davrida ham, O'zbekistonning tinchlik, xavfsizlik va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti xalqaro integratsiyada ham faol hamkorligi Yanada kuchayadi. Hayotimizga kirib kelayotgan ko'plab xalqaro zamonaviy tajribalar, texnologiyalar zamonaviy boshqaruv mutaxassislarini talab qilmoqda. Shu boisdan ham oliy ta'limda "Operatsion menejment" fanini mukammal o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Dastur mazmuni oliy ta'limning normativ-huquqiy asoslari va qonunchilik normalari, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 27 avgustdagi "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to'g'risida"gi PF-5789 –sonli Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 23 sentyabrdagi 797-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish jarayonlarini tashkil etish tartibi to'g'risida"gi Nizom, ilg'or ta'lim texnologiyalari va pedagogik mahorat, ta'lim jarayonlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash, amaliy xorijiy til, tizimli tahlil va qaror qabul qilish asoslari, maxsus fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, texnologik taraqqiyot va o'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari bo'yicha so'nggi yutuqlar, pedagogning kasbiy kompetentligi va kreativligi, global Internet tarmog'i, multimedia tizimlari va masofadan o'qitish usullarini o'zlashtirish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta'lim sohasi bo'yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo'yiladigan umumiy malaka talablari va o'quv rejalari asosida shakllantirilgan bo'lib, bu orqali oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining sohaga oid zamonaviy ta'lim va innovatsiya texnologiyalari, ilg'or xorijiy tajribalardan samarali foydalanish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'quv jarayoniga keng tatbiq etish, chet tillarini intensiv o'zlashtirish darajasini oshirish hisobiga ularning kasb mahoratini, ilmiy faoliyatini muntazam yuksaltirish, oliy ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiya jarayonlarini tashkil etish va boshqarishni tizimli tahlil qilish, shuningdek, pedagogik vaziyatlarda optimal qarorlar qabul qilish bilan bog'liq kompetensiyalarga ega bo'lishlari ta'minlanadi.

Ushbu ishchi dasturda ta'limda operatsion menejmentning nazariy va metodologik asoslarini tashkil etish va uni Yanada takomillashtirish borasidagi

me'yoriy-huquqiy xujjatlarning asoslari jumladan: O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlariga asoslanilgan.

Modulning maqsadi va vazifalari

Operatsion menejment modulining **maqsadi** -tinglovchilarni jahon miqyosidagi ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida biznes operatsiyalar va jarayonlarni samarasini ta'minlashning bazaviy konsepsiya va uslublari bilan tanishtirish.

Operatsion menejment modulining **vazifalari**:

- ishlab chiqarish jarayonida ekologiyaga tasirini optimallashtirish yo'llarini izlash;
- ishlab chiqarishda resurslardan samarali foydalanish asosida iste'molchiga yo'naltirilganlikni ta'minlash;
- ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yuqori sifatga erishish asosida qo'shimcha qiymat yaratishni ta'minlash;
- korxonalarini samarali boshqarishda operatsion menejmentning: 5 R, AVS tahlil, Balanced Scorecard, TQM, RPM, JIT samarali konsepsiyalarini tatbiq etish va foydalanishning o'ziga xos jihatlari bo'yicha malakaviy ko'nikmalarini shakllantirish.

Modul bo'yicha tinglovchilarning bilimi, ko'nikmasi, malakasi va kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar

“Ekologik menejment” modulini o'zlashtirish jarayonida tinglovchi:

- ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va uning sifatini ta'minlash borasidagi ilg'or xorijiy tajribalar;
- boshqaruvga zamonaviy yondashuvlar, tejamkorlik, reinjiniring, 5 R, AVS tahlil, Balanced Scorecard, TQM, RPM, JIT tizimi bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalarini qo'llashning metodik shart-sharoitlari **bilimlariga ega bo'lishi**;
- korxonalar faoliyatini tahlil qilish;
- modellashtirish;
- strategik, taktik va operativ qarorlar qabul qilish;
- benchmarking o'tkazish, operatsion strategiya ishlab chiqish,
- korxonalar faoliyatini baholash asosida samaradorlik mezon ko'rsatkichlarini ishlab chiqish **ko'nikmalarini egallashi**;
- ishlab chiqarish korxonalarida ilmiy asoslangan tadqiqotlar asosida ishlab chiqarish harajatlarni minimallashtirishga;
- Yangi mahsulotlarni loyihalashtirishda ishlab chiqarish korxonalarida innovatsion faoliyatni tashkil etish;
- Zamonaviy operatsion menejment uslublariidan foydalanib korxonalar faoliyatini taxlil qilish;
- Korxonalariga operatsion strategiya ishlab chiqish **ko'nikma va malakalarini**

egallashi;

- xodimlarni rivojlantirish;
  - ishlab chiqarish jarayonlarida barcha resurslardan oqilona foydalanish va harajatlarni minimallashtirish;
  - Yangi mahsulotlarni loyihalashda izlanishli faoliyatga jalb etish
- kompetensiyalarni egallashi lozim.**

Modulni tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha tavsiyalar

“Ekologik menejment” kursi ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar shaklida olib boriladi.

Kursni o‘qitish jarayonida ta’limning zamonaviy metodlari, pedagogik texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo‘llanilishi nazarda tutilgan:

- ma’ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsiya va elektron-didaktik texnologiyalardan;
- o‘tkaziladigan amaliy mashg‘ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so‘rovlar, test so‘rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, kollokvium o‘tkazish va boshqa interaktiv ta’lim usullarini qo‘llash nazarda tutiladi.

Modulning o‘quv rejadagi boshqa modullar bilan bog‘liqligi va uzviyligi

« Ekologik menejment» moduli mazmuni o‘quv rejadagi “Strategik menejment”, “Innovatsion menejment” hamda “Operatsion menejment” o‘quv modullari bilan uzviy bog‘langan holda kasbiy pedagogik tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

O‘quv modulning oliy ta’limdagi o‘rni

Modulni o‘zlashtirish orqali tinglovchilar korxonada faoliyatini tahlil qilish va baholash, operatsion strategiya ishlab chiqish, Yangi mahsulotlarni loyihalash, va korxonada samaradorligini oshirishda, korxonalarda xarajatlarni optimal boshqarishga doir kasbiy kompetentlikka ega bo‘ladilar.

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Tinglovchining o'quv yuklamasi, soat					
		Hammasi	Auditoriya o'quv yuklamasi				Mustaqil ta'lim
			jami	Jumladan			
		Nazariy mashg'ulot		Amaliy mashg'ulot	Ko'chma mashg'ulot		
1	Ekologik muammolar va ekologik menejmentni shakllantirish bo'yicha qarashlarning evolyutsiyasi	2	2	2	-	-	-
2	Ekologik menejment doirasida asosiy muhandislik yondashuvi sifatida moddiy va energiya oqimlarini boshqarish	6	6	2	4	-	-
3	Xayotiylik tsiklni baholash	8	8	2	4	2	-
4	Ekologik yorliqlash (markirovaka)	4	4	-	2	2	-
5	Evropa Ittifoqi mamlakatlarida chiqindilarni boshqarish tizimi	2	2	-	2	-	-
	Jami:	22	22	6	12	4	-

NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu: Ekologik muammolar va ekologik menejmentni shakllantirish bo'yicha qarashlarning evolyutsiyasi

Insoniyat birinchi marta ekologik muammolarga jiddiy e'tibor qaratdi va 60-yillarda ularga qarshi kurashishni boshladi. XX asr Shuning uchun, 60-yillar XX asr ekologik menejmenttug'ilish davri deb hisoblash mumkin. Shu bilan birga, uning shakllanishida to'rtta asosiy bosqichni ajratish mumkin. Ushbu bosqichlarni quyidagi belgilarga qarab ko'rib chiqing: vaqt belgilari (rivojlanish omillari, korxonaning tashqi muhitining ob'ektiv ehtiyojlari), rivojlanish bosqichlari (ijtimoiy va siyosiy hayotdagi muhim voqealar), biznesning, davlatning, jamiyatning o'zgargan vaziyatga munosabati (paydo bo'layotgan texnik, iqtisodiy va boshqa tartibga solish usullari) tabiatni boshqarish) va ishbilarmon doiralarning ekologik omilga munosabatidir.

2-mavzu: Ekologik menejment doirasida asosiy muhandislik yondashuvi sifatida moddiy va energiya oqimlarini boshqarish

Ekologik menejmentusullari va vositalariga yaqinlashish uchun ekologik menejment doirasida funktsiyalar, yo'nalishlar va amaliyot darajalarini tushunish kerak. Ushbu bo'limning maqsadi ekologik menejmentdoirasini strategik boshqaruv turi sifatida ko'rsatishdir: vertikal (boshqaruv darajalari) va gorizontalar (faoliyat yo'nalishlari yoki funktsional quyi tizimlari). Shu asosda ekologik menejment vositalari muhokama qilinadi.

3-mavzu: Xayotiylik tsiklni baholash

Bugungi kunda ekologikmenejmentning asosiy yo'nalishlaridan biri ma'lum bir korxonada hududidagi ishlab chiqarish jarayonlariga emas, balki ushbu jarayonlar natijasida hosil bo'lgan mahsulotlarga yo'naltirilgan. Turli xil moddalar, energiya, axborot oqimlari va natijada atrof-muhitga ta'sir qilish mahsulot ishlab chiqarish, ulardan foydalanish, yo'q qilish yoki yo'q qilish bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda atomlarning texnogen aylanishi juda katta, shuning uchun ishlab chiqarish hajmi va sotish bozorlarining doimiy ravishda o'sib borishi sharoitida ishlab chiqarishni optimallashtirish maqsadi innovatsion texnologiyalar va mahsulotlar bo'lib, ular moddiy va energiya sarfi pastligi va ularga salbiy ta'sirning past darajasi bilan tavsiflanadi.

4-mavzu: Ekologik yorliqlash (markirovaka)

Ekologik yorliqlash so'nggi to'rt yillikda ekologikmenejmentvositalarining eng faol rivojlanayotgan vositalaridan biridir. Ekologik yorliqning sinonimlari sifatida quyidagi belgilar ishlatilishi mumkin: ekologik yorliqlar, yorliqlar, deklaratsiyalar, ekologik yorliqlar. Ularning barchasi mahsulotlarga yoki ularning qadoqlariga nisbatan qo'llaniladigan va mahsulotlarning ekologik xavfsizligining yuqori darajasidan dalolat beruvchi atrof-muhitning farqlanish belgilaridir.

5-mavzu: Evropa Ittifoqi mamlakatlarida chiqindilarni boshqarish tizimi

Evropa Ittifoqi mamlakatlarida chiqindilarni boshqarish tizimi turli jihatlarining yaxlit tizimining mavjudligini taxmin qiladi: ijtimoiy, iqtisodiy, tartibgasoluvchi, boshqaruv, texnik. Bundan tashqari, barqaror rivojlanish tamoyillari chiqindilarni boshqarishning asosiy yo'nalishini belgilaydi va chiqindilarni boshqarish usullari ierarxiasining asosini tashkilotadi. Ushbu tamoyillar chiqindilarni boshqarish bilan bog'liq barcha qoidalarining asosini tashkil etadi. Chiqindilarni boshqarish kontseptsiyasini bosqichma-bosqich amalga oshirish uchun Evropa Ittifoqi mamlakatlari qonun hujjatlari, birtomondan, rivojlanishning maqsadli ko'rsatkichlarini (ikkilamchi xomashyoni qayta tiklash darajasining maqsad ko'rsatkichi) hisobga olgan holda chiqindilarni boshqarishning turli jihatlariga talablarni belgilaydi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1– amaliy mashg'ulot:

Ekologik muammolar va ekologik menejmentni shakllantirish bo'yicha qarashlarning evolyutsiyasi

- 1-bosqich (60-yillar - 80-yillarning boshlari. XX asr) - ilmiy bilimlarni ko'kalamzorlashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning boshlanishi va «passiv» ekologik menejment davri.
- 2-bosqich (XX asrning 80-yillari o'rtalari - oxirlari) - shakllanish davri barqaror rivojlanish kontseptsiyasi va ekologik menejmentda faol yondashuvni shakllantirish.

3. Antropogen faoliyatning ekologik omili paydo bo'lishidan oldin inson va tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlar

2–amaliy mashg‘ulot:

Ekologik menejment doirasida asosiy muhandislik yondashuvi sifatida moddiy va energiya oqimlarini boshqarish

1. Ekologik menejment bosqichlari. Ekologik menejment (funktsional quyi tizimlari) yo'nalishlari. Ekologik menejmentning paradigmalari va tamoyillari.
2. ISO 14040 seriyasiga muvofiq xayotiylik tsiklini baholash metodikasi ko'rib chiqilgan.
3. Ekologik maqadlarga erishish me'zonlari va ko'rsatkichlari keltirilgan.

3– amaliy mashg‘ulot:

Xayotiylik tsiklni baholash

1. Mahsulotning xayotiylik tsikli jarayonini baholashning mohiyati va maqsadi keltirilgan.
2. Sanoat korxonalari etalonini ishlab chiqish. Etalonning asosiy xususiyatlari. Etalonning tayanch ko'satkichlari Hayotiy tsikl ta'sirini baholash qanday amalga oshirilishini ko'rib chiqilgan.

4– amaliy mashg‘ulot:

Ekologik yorliqlash (markirovaka)

1. Ekologik yorliqlashning maqsadi va foydalanish tamoyillari. GOST R ISO 14020-2011 standarti atrof-muhit yorliqlari va deklaratsiyalaridan foydalanish ko'rib chiqilgan.
2. Mahsulotlarni baholash jarayonida uchinchi shaxslarning ishtirok etish darajasiga ko'ra va baholash mezonlariga ko'ra atrof-muhit yorliqlari o'rganiladi.
3. Grinvoshing xafi xaqida va adolatli ekologik marketing xaqida ko'rib chiqilgan.

5– amaliy mashg‘ulot:

Evropa Ittifoqi mamlakatlarida chiqindilarni boshqarish tizimi

1. Evropa Ittifoqi mamlakatlarida chiqindilarni boshqarish. Chiqindilarni boshqarish kontseptsiyasini bosqichma-bosqich amalga oshirish. Chiqindilarni boshqarish siyosatini shakllantirishda va me'yoriy-huquqiy bazani ishlab chiqish ko'rib chiqilgan.
2. Chiqindilarni boshqarish sohasida barqaror rivojlanish tamoyillari keltirilgan.
3. Evropa Ittifoqida chiqindilarni boshqarish siyosatini amalga oshirishda mintaqaviy va shahar hokimiyatlarining roli. Chiqindilarni boshqarish sohasidagi tartibga soluvchi vositalar ko'rib chiqilgan.

O‘QITISH SHAKLLARI

Mazkur modulning nazariy materialini o'zlashtirishda quyidagi:

→ o'quv ishini tashkillashtirishning interfaol shakllaridan: ko'rgazmali ma'ruza, savol-javobli ma'ruza, suhbat-ma'ruzalar orqali tashkillashtirish nazarda tutilgan.

→ o‘quv faoliyatini tashkil etish shakllari sifatida quyidagilardan foydalanish nazarda tutilgan:

- ma’ruza mashg‘ulotlarida ommaviy, juftlik, individual;
- amaliy mashg‘ulotlarda juftlik, individual.

VIII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Maxsus adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi-T.:O‘zbekiston, 2019.- 46 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 9 dekabrda «2020 yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to‘g‘risida»gi O‘RQ-589-sonqonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi. (Yangi tahriri) Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 31.12.2020 y., 02/19/SK/4256-son).
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 30 dekabrda O‘zbekiston Respublikasining«2020 yil uchun O‘zbekiston Respublikasining davlat byudjeti to‘g‘risida»gi qonuni ijrosini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida PQ-4555-son qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi birinchi yig‘ilishidagi nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2020 yil 21 yanvar, № 15 (7517).
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlis Senatining birinchi majlisidagi nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2020 yil 22 yanvar, № 16 (7518).
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2020 yil 23 yanvar, № 17 (7519).
8. 2020 yil –«Ilm,ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili» O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Kuch-adolatda. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudining huquqiy gazetasi. 2020 yil 25 yanvar. № 3-4 (777) .
9. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ekologik xavfsizlik to‘g‘risidagi umumiy texnik reglamentni tasdiqlash” haqidagi2020 yil 18 fevral, 95-sonli qarori

2. Internet resurslar

1. www.gov.uz–O‘zbekiston Respublikasi Davlat hokimiyati portali
2. www.press-service.uz–O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Matbuot xizmati rasmiy sayti

3. www.mfer.uz–O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiya va savdo Vazirligining rasmiy sayti
4. www.UzA.Uz–O‘zbekiston milliy axborot agentligi rasmiy sayti
5. www.review.uz – “Ekonomicheskoe obozrenie” jurnalining rasmiy sayti
6. www.cer.uz – Iqtisodiy tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti
7. www.uzreport.com – biznes axborotlari portali
8. www.eurasianews.com – EvroOsiyo tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti
9. <http://sert.uz/transportno-ekspeditorskaya-kompaniya-ooo-almalykvneshrans-sertifitsirovan-po-iso-9001/>
10. <https://xdp.uz/ru/partiya-yangiliklari/2204>

II. “EKOLOGIK MENEJMENT” MODULINI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI

Ma’ruza mashg‘ulotida quyidagi interfaol o‘qitish metodlaridan foydalaniladi:

1) Mashg‘ulotning motivatsiya bosqichida: “Aqliy hujum”dan foydalaniladi.

Topshiriq mazmuni → “Ishlab chiqarish tizimlarini samarali boshqarishni bazaviy konsepsiyalarini bilasizmi?”

2) Tinglovchilarning operatsion tizimlar, xorijiy kompaniyalarda operatsion menejment. Operatsion resurslar, kirish-ishlab chiqarish jarayoni tizimi- chiqish va iste’molchiga yo‘naltirilganlik tizimiga oid qanday ma’lumotlarni bilishlari va bilishni istayotgan ma’lumotlarini aniqlash maqsadida “**B /B /B**” metodidan foydalaniladi.

Topshiriq mazmuni → berilgan tushunchalar bo‘yicha bilgan ma’lumotlarni birinchi ustunga yozib chiqish va bilishni istayotgan ma’lumotlarni ikkinchi ustunga yozib chiqish.

B.B.B. usuli asosida bilimlarni sinash uchun tarqatma materiallar

	Tushuncha	Bilaman “+”, Bilmayman “-”.	Bildim “+”, Bila olmadim “-”.
1	Ekologik menejment 5P ahamiyati.		
2	Ekologik menejmentning evolyusiyasi		
3	Dunyo miqyosidagi kompaniyalarda opretsion menejment va operatsion-qiymat tahlili		
4	Mijozni nima jalb qiladi?		
5	Mijoz faxri – bu.....		
6	Samaradorlik o‘lchovi		
7	Turmush sifati.		
8	Iste’molchi uchun nima ahamiyatli?		
9	Tannarx haqidagi ma’lumotlar		
10	Iste’molchilar va mahsulotlar daromadliligi		

“Sinkveyn” (5 qator) texnikasi- Axborotni qisqacha bayon qilish, murakkab axborotni sintezlash, ijodiy ifodalash

Sinkveyn sxemasi:

1–qator – tushuncha;

2-qator – tushunchani tavsiflovchi 2 sifat;

3-qator – ushbu tushuncha vazifalari to‘g‘risidagi 3 ta fe‘l;

4-qator – ushbu tushuncha mohiyati to‘g‘risidagi 4 so‘zdan iborat so‘z birikmasi;

5-qator – ushbu tushuncha sinonimi.

Vazifa: sifat, tejamkor ishlab chiqarish, harajat, boshqaruv tizimi.

Namuna :

Ishlab chiqaruvchi tizim

Kirish, chiqish

Talabga yo‘naltirilganlik, ishlab chiqarish, qayta aloqa

Kirish, ishlab chiqarish jarayonini sifatli tashkil etish va iste‘molchiga o‘z muddatida harajatlarni minimallashtirish asosida etkazish

Ishlab chiqarish jarayoni

1- amaliy mashg‘ulot mavzusi bo‘yicha quyidagi interfaol o‘qitish metodlaridan foydalaniladi:

1.“Klaster” metodi tinglovchilarni biron-bir mavzuni chuqur o‘rganishlariga yordam berib, ularda mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrni chuqur tahlil etgan holda erkin va ochiq ravishda ketma-ketlik bilan uzviy bog‘lagan holda tarmoqlashlariga o‘rgatadi.

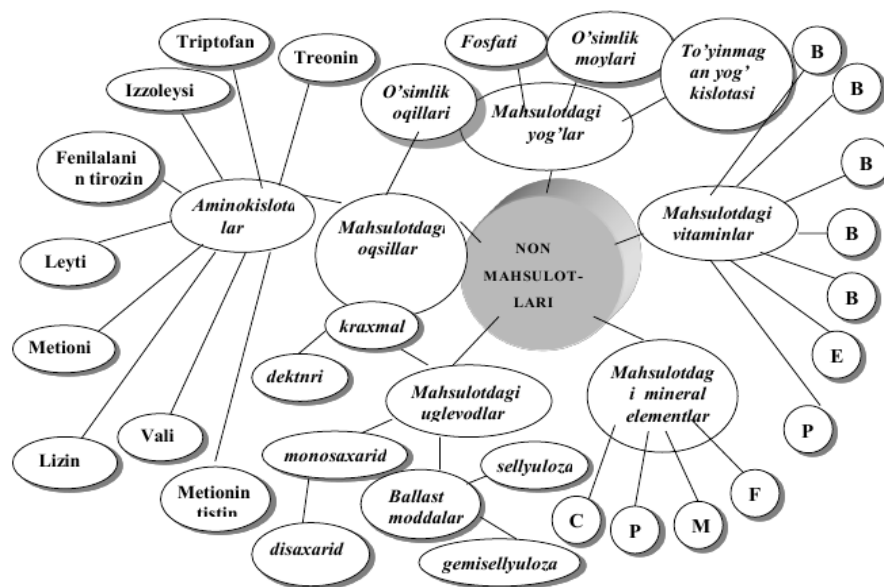
“Klaster” metodini amalga oshirish bosqichlari:

1. Topshiriqni diqqat bilan o‘qib chiqing.
2. Fikrni tarmoqlanish jarayonida paydo bo‘lgan har bir fikrni yozing.
3. Imlo xatolar va boshqa jihatlarga e‘tibor bermang.
4. Belgilangan vaqtdan unumli foydalanishga va fikringizni jamlashga harakat qiling.
5. Har bir tarmoqda talab qilinayotgan tushunchalarga mumkin qadar to‘laroq javob berishga harakat qiling.
6. Javoblarni yozishda faqat o‘z bilimlaringizga tayangan holda ish yuriting.

Topshiriq mazmuni:

1. Ishlab chiqarish korxonalarini samaradorligiga ta‘sir etuvchi omillar.
2. Korxonaning raqobatbardoshligiga ta‘sir etuvchi omillar
3. Mahsulot tannarxini pasaytirishga ta‘sir etuvchi omillar.

Namuna: Non mahsulotlari ishlab chiqarish korxonasida Yangi mahsulot xususiyatlarini o‘rganish

2. Insert - samarali o'qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o'qib-o'rganishda yordam beradi. Bunda ma'ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan Tinglovchiga vazifa qilib beriladi. Uni o'qib chiqib, «V; +; -; ?» belgilari orqali o'z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

- (v) - men bilgan narsani tasdiqlaydi.
- (+) – Yangi ma'lumot.
- (-) – men bilgan narsaga zid.
- (?) – meni o'ylantirdi. Bu borada menga qo'shimcha ma'lumot zarur.

Insert jadvali

Tushunchalar	V	+	-	?
Muhim texnik va texnologik innovatsiyalar				
Faoliyatning Yangi turlarini chiqarish				
Mavjud tovar va xizmatlar bozori uchun Yangi mahsulotlarni o'zlashtirish				
Mahsulot nomenklaturasini kengaytirish				
Mahsulotni yaxshilash				

Muhokama uchun savollar

1. Evropa Ittifoqi mamlakatlarida chiqindilarni boshqarish tusunchasini yoriting

2. Chiqindilarni boshqarish texnologiyalari ierarxiyasini yoriting
3. Ekologik strategiyalarning qaysi turlarini bilasiz?
4. Ekologik menejmentning asosiy funktsiyalariga qisqacha tavsif bering.
5. Nega ekologik jihatlarni hisobga olish menejmentning barcha funktsional quyi tizimlarida zarurdir?

2- amaliy mashg‘ulot mavzusi bo‘yicha quyidagi interfaol o‘qitish metodlaridan foydalaniladi:

1. “ELPIG‘ICH” metodi – tinglovchilar biror mavzuning ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik va kamchiliklari, foyda va zararlarini belgilashni o‘rganadi. Texnologiyaning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir yo‘la axborot beriladi. Ayni paytda, ularning har biri alohida nuqtalardan muhokama etiladi. Masalan, ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari belgilanadi.

Misol tariqasida Yangi mahsulotni loyihalashtirishda marketing tadqiqotlaridan qaysi usulardan foydalanish harajatlarni kamaytiradi.

Jarayonning bosqichlari ketma-ketligini keltirishimiz mumkin:

Topshiriq mazmuni: SWOT, BKG, STEP, PEST, 7S metodlarini tahlil qiling.

☞ **Namuna:**

“Yangi mahsulotni loyihalashtirish jarayoni” mavzusini
“Elpig‘ich” metodida o‘qitish:

Marketing tadqiqotlari			
<i>Ekspert so‘rov</i>		<i>Dala tadqiqoti</i>	
<i>Afzalligi</i>	<i>Kamchiligi</i>	<i>Afzalligi</i>	<i>Kamchiligi</i>
Xulosa:			

Mazkur jarayonlar ketma-ketligi tartibsiz ravishda tarqatma material shaklida beriladi. Ularga jarayon bosqichlarining ketma-ketligini to‘g‘ri belgilash uqtiriladi. Vazifa avval yakka holda, so‘ngra guruh tarzida bajariladi. Guruhda ishlash jarayonida tinglovchilar o‘z fikrini isbotlash, shaxsiy qarashlarini guruh a‘zolariga teran etkazib berish qobiliyati shakllanib boradi. Shuningdek, 2 hil unning afzallik va kamchiliklari aniqlangach, tinglovchilar tomonidan umumiy xulosa keltirilishi mumkin. Ushbu xarakterlar orqali tinglovchilarda ishlab chiqarishda Yangi mahsulotni loyihalashtirish jarayoni to‘g‘risida umumiy tasavvur hosil bo‘ladi.

Amaliy mashg‘ulotda quyidagi interfaol o‘qitish metodlaridan foydalaniladi:

☞ **1.TOIFALI JADVAL** ajratilgan belgilarga ko‘ra olingan ma'lumotlarni birlashtirishni taminlaydi.

Bir tizimda mushoxada qilishni, ma'lumotlarni tarkiblashtirish va tizimlashtirish kunikmasini rivojlantiradi.

Toifali jadvalni tuzish buyicha o‘quv topshirik yo‘riqnomasi

1. O‘quv axborotni birlashtiradigan belgi (toifa) larni ajrating.

2. Jadvalning birinchi gorizontal katoriga ajratilgan toifalar yozing, toifalar tagiga, yani ikkinchi katorga ushbu toifaning belgilarini aks ettiruvchi axborotni kiriting.

Dikkat kiling!

Ish jarayonida toifalarning ayrim nomlari o‘zgarishi mumkin. Yangilari paydo bo‘lishi mumkin

Namuna:“**Avtomobillar tasniflanishi**” mavzusidagi toifali jadval (lavha)

<i>Avtomobillar tasniflanishi</i>		
Yuk avtomobillari	Yo‘lovchi tashuvchi avtomobillar	Maxsus avtomobillar
1. Yuk tashuvchi <ul style="list-style-type: none"> ▪ Umumiy foydalanishga mo‘ljallangan 2.Ixtisoslashgan <ul style="list-style-type: none"> ▪ O‘zi ag‘dargich avtomobillar ▪ Furgon ▪ Sisterna 	1.Engil avtomobillar 2.Avtobuslar 3.Tirkama va yarim tirkamalar	1.Maxsus jixozlangan 2.Transport ishlariga mo‘ljallangan 3.Tirkama va yarim tirkama

2. KOSEPTUAL JADVAL o‘rganilayotgan xodisa, tushuncha, qarashlar, mavzu va shu kabilarni ikki va undan ortiq jixatlari bo‘yicha taqqoslash imkonini beradi.

Konseptual jadvalda taqqoslanadigan fikr, nazariyalar vertikal tik qator buyicha joylashtiriladi, gorizontal qator bo‘yicha taqqoslanish olib boriladigan turli tavsif va xususiyatlari yoziladi.

Konseptual jadvalni tuzish bo'yicha o'quv topshiriq yo'riqnomasi

1. O'quv topshiriqda ko'rsatilgan nazariyalar (yondashishlar, tushunchalar)ni taqqoslash amalga oshiriladigan tavsiflar ruyxatini tuzing.

2. Jadvalni rasmiylashtiring: vertikal bo'yicha – taqqoslash talab etiladigan narsalar (qarashlar, nazariyalar) joylashtiriladi; gorizontal buyicha – taqqoslashni amalga oshirishdagi har xil tavsiflar joylashtiriladi

“Dvigatel turlari” mavzusidagi konseptual jadval (lavha)

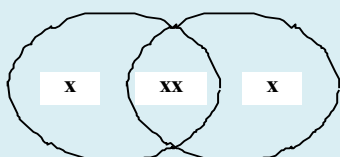
Dvigatel turlari	Tariflar, toifalar, xususiyatlar va boshqalar		
	<i>YO</i> kilg'i turi	<i>afzalliklari</i>	<i>kamchiliklari</i>
Dizel dvigatel	Dizel yoqilg'i	Atmosferaga kam zaxarli gazlar chikaradi, yokilg'i sarfi kam va arzon	Dizel dvigatellarini ishlab chiqarish 1,5...2,0 marta qimmat, og'irligi va o'lchamlari katta.
Karbyuratorli dvigatel	Benzin, gaz yoqilg'isi	Dvigatel o'lchamlari kichik	Siqish darajasi nisbatan kichik, atmosferaga ko'p zaharli gaz ajratadi

3- amaliy mashg'ulot mavzusi bo'yicha quyidagi interfaol o'qitish metodlaridan foydalaniladi:

1.VENN DIAGRAMMASI Britaniyalik faylasuf, matematik va mantiqchi Venn tomonidan 1881 – yilda kiritilgan. 2 va 3 jihatlarini solishtirish, taqqoslash, qarama-qarshi qo'yish xamda ularni umumiy tarzda ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Tizimli mushohada qilish, taqqoslash, solishtirish, tahlil va sintezni amalga oshirish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Venn diagrammasini tuzish bo'yicha o'quv topshiriq yo'riqnomasi

1. Ikkita bir-biri bilan kesishuvchi doiralarni chizing:

2. O'qituvchi tomonidan taklif qilingan ikkita ob'ekt (tushuncha)ni, qaysi jixatlari bo'yicha taqqoslashingizni aniqlab oling.

3. Ushbu jihatlar bo'yicha chap doirada birinchi obektni tavsiflang, o'ng doirada esa – ikkinchi ob'ektni.

4. Doiraning kesishgan joyida ikkala doiraning axboroti (xx) uchun umumiy bo'lgan jihatlar ro'yxatini tuzing

Amaliy mashg'ulotda quyidagi interfaol o'qitish metodlaridan foydalaniladi:

1.T - JADVAL – Bitta konsepsiya (malumot)ning ikkita jihatini qayd qilish yoki ikkita (ha/yo'q, ha/qarshi) jihatlarini solishtirish uchun qo'llaniladigan taqqoslash jadvalidir.

T – jadvalini tuzish bo'yicha o'quv topshiriq yo'riqnomasi

1. Jadvalni rasmiylashtiring: Jadvalning yuqori gorizontal qatori chap tomonida "Ha" (afzalliklar), o'ng tomonida esa – "yo'q" (kamchiliklar) so'zlarini yozing.

2. Jadvalning keyingi qatorining chap tomoniga sabablari (ha) yozish, o'ng tomoniga esa chap tomondagi fikrga qarama – qarshi fikr, g'oya, omil va shu kabilarni yozing

☞ **Misol. "Kompyuter orqali Internetdan foydalanishning afzallik tomonlari va kamchiliklari" mavzusidagi T - jadval**

<i>Afzalliklar</i>	<i>Kamchiliklar</i>
Turli xil fanlardan zarur maruza matnlarini olish	Internetdagi turli viruslar yuqib qolishi
Turli adabiyotlardan foydalanish	Turli manaviyatimizga mos bo'lmagan saytlarning mavjudligi

4- amaliy mashg'ulot mavzusi bo'yicha quyidagi interfaol o'qitish metodlaridan foydalaniladi:

Tinglovchilarning zamonaviy boshqaruv konsepsiyalari sohasidagi ilg'or xorijiy tajribalarga oid tayanch ma'lumotlarni aniqlash maqsadida **"Tushunchalar tahlili"** metodidan foydalaniladi.

"Tushunchalar"- tahlili

Tushunchalar	Sizning fikringizcha ushbu tushuncha nimani anglatadi?	Qo'shimcha ma'lumot
TQM		
Kayzen		
Kanban usuli		

JIT		
-----	--	--

Amaliy mashg‘ulotda quyidagi interfaol o‘qitish metodlaridan foydalaniladi:

1) Tinglovchilarning bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish maqsadida “SWOT – tahlil” metodidan foydalaniladi.

Topshiriq mazmuni → “O‘zto‘qimachilik sanoat” uyushmasi materiallari asosida *SWOT-tahlil usuli*.

“SWOT - tahlil” jadvali

S (kuchli tomoni)	W (kuchsiz tomoni)
O (imkoniyatlar)	T (tahdidlar)

III. “EKOLOGIK MENEJMENT” FANI BO‘YICHA MA‘RUZA MATNI

1-mavzu: Ekologik muammolar va ekologik menejmentni shakllantirish bo'yicha qarashlarning evolyutsiyasi

---

Reja:

1.1. Ekologik menejmentning paydo bo'lishi va rivojlanishi

1.2. Antropogen faoliyatning ekologik omili paydo bo'lishidan oldin inson va tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlar

1.3. Ta'lim tizimida ekologik menejmentning o'rni

✎ **Tayanch iboralar:** Ekologik samaradorlik, barqaror rivojlanish; «passiv» ekologik menejment davri

1.1. Ekologik menejmentning paydo bo'lishi va rivojlanishi

Insoniyat birinchi marta ekologik muammolarga jiddiy e'tibor qaratdi va 60-yillarda ularga qarshi kurashishni boshladi. XX asr Shuning uchun, 60-yillar XX asr ekologik menejmenttug'ilish davri deb hisoblash mumkin. Shu bilan birga, uning shakllanishida to'rtta asosiy bosqichni ajratish mumkin. Ushbu bosqichlarni quyidagi belgilarga qarab ko'rib chiqing: vaqt belgilari (rivojlanish omillari, korxonaning tashqi muhitining ob'ektiv ehtiyojlari), rivojlanish bosqichlari (ijtimoiy va siyosiy hayotdagi muhim voqealar), biznesning, davlatning, jamiyatning o'zgargan vaziyatga munosabati (paydo bo'layotgan texnik, iqtisodiy va boshqa tartibga solish usullari) tabiatni boshqarish) va ishbilarmon doiralarning ekologik omilga munosabatidir.

1-bosqich (60-yillar - 80-yillarning boshlari. XX asr) - ilmiy bilimlarni ko'kalamzorlashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning boshlanishi va «passiv» ekologik menejment davri.

Bu vaqt jamiyat taraqqiyotining global jarayonlarini o'rgangan birinchi xalqaro nodavlat tashkilotlarning tashkil etilishi, ilmiy jamoatchilik tomonidan ekologik inqiroz xavfi to'g'risida xabardor bo'lishi, shuningdek, atrof-muhit muammolari haqida

jamoatchilik xavotirining paydo bo'lishi, xususan, oltmishinchi yillar oxiridagi ommaviy talabalar harakatlarida ifodalangan.

Avvalo, bu davrda klassik iqtisodiy nazariyaning nomukammalligini tan olish kerak edi, bunda ikkita prinsipial muhim qoidalar hisobga olinmaydi:

-tabiiy resurslar tugaydi;

-tabiiy muhitning o'zini tozalash qobiliyati cheklangan.

Bunga 1972 yilda D. Meadows va hammualliflarning «O'sish chegaralari» (*Limits to Growth*) kitobi nashr etilishi yordam berdi va bu ilmiy doiralarda keng rezonans tug'dirdi. Ushbu kitob 1970 yilda global muammolarni hal qilish uchun yaratilgan Rim klubi tomonidan buyurtma qilingan jahon iqtisodiyoti rivojlanishini kompyuter modellashtirish natijalari asosida yozilgan - bu olimlar, ishbilarmonlar va siyosatchilarni o'z ichiga olgan xalqaro jamoat tashkilotidir. Tadqiqot natijalari umidsizlikka uchradi - 2030 yilgacha iqtisodiy o'sish, dunyo aholisining tez o'sishi va atrof-muhitning ifloslanishi sharoitida dunyo aholisining farovonligini ta'minlash imkonsiz bo'ladi, shuning uchun tug'ilish koeffitsientini cheklash va atrof-muhitni muhofaza qilish choralari zarur.¹

Boshlangan munozara 1972 yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti doirasida tashkil etilgan Atrof-muhitni muhofaza qilish dasturi (UNEP) doirasida davom ettirildi. Birinchi UNEP direktori Moris Strong boy va kambag'al mamlakatlar o'rtasidagi farqni qisqartirish va boshqaruv usullari va shakllarini tubdan isloh qilish va xalqaro aloqalar masalasini ko'tardi. Shuningdek, u birinchi bo'lib Ekologik rivojlanish kontseptsiyasini taklif qildi («ekologik rivojlanish», «barqaror rivojlanish» kontseptsiyasining prototipi).

Atrof-muhit muammolarini shakllantirishga katta ta'sir ko'rsatgan yana bir tashkilot Xalqaro taraqqiyot masalalari bo'yicha mustaqil komissiya bo'lib, u Shimoliy-Janubiy komissiya va Brandt komissiyasi (birinchi raisi Villi Brandt nomi bilan) deb ham nomlangan.

---

¹Мэдоуэ Х.Д. Пределы роста: доклад по проекту Римского клуба «Сложное положение человечества» / Х.Д. Медоуа. (идр.) Изд. 2. М.: МГУ. 1991. 208 С.

1980 yilda Brandt komissiyasi uchinchi dunyo mamlakatlariga, xususan, xalqaro bozorlarda xomashyo narxlarini barqarorlashtirish choralarini ko'rishga ko'mak berishni talab qilgan ma'ruza qildi (bu muammo ikki sababga ko'ra muhim: rivojlanayotgan mamlakatlarning past daromadlari - xomashyo etkazib beruvchilari va tejash uchun rag'batning etishmasligi rivojlangan mamlakatlar tomonidan arzonligi sababli xomashyo)².

1980 yilda Xalqaro Tabiatni va Tabiiy Boyliklarni Himoya qilish Ittifoqi (MCOП, IUCN) va UNEP homiyligida «Barqaror rivojlanish»(Sustainable Development)tushunchasi birinchi bo'lib ifoda etilgan «Butunjahon tabiatni muhofaza qilish strategiyasi» ma'ruzasi e'lon qilindi.³

Hisobotda tabiatni muhofaza qilish muvozanatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonining zaruriy elementlaridan biri ekanligi to'g'risidagi fikr mavjud edi.1982 yilda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosh assambleyasi tabiat uchun Butunjahon Xartiyasini qabul qildi, uning tamoyillariga muvofiq⁴:

-ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sohasidagi tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirishda tabiatni muhofaza qilish ushbu faoliyatning ajralmas elementi sifatida qaralishi kerak;

- iqtisodiy rivojlanish, aholining ko'payishi va yashash sharoitlarini yaxshilashning istiqbolli rejalarini ishlab chiqishda, ko'rsatilgan aholini uzoq muddatli saqlash va joylashtirish uchun tabiiy tizimlarning imkoniyatlarini to'g'ri hisobga olish zarur;

- tabiatga zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan faoliyatni nazorat qilish va tabiat uchun xavfli yoki boshqa zararli ta'sir ko'lamini kamaytiradigan eng mos texnologiyadan foydalanish kerak.

---

² Nort-South: A programme for survival. The report of the Independent Commission on International Development Issues under the Chairmanship of Willy Brandt. I. Sydney : Pan Books, 1980.

³ IUCN, UNEP and WWF. World Conservation Strategy. Living Resource Conservation for Sustainable Development/ Gland : IUCN. 1980.

⁴ Всемирная партия природы принята 28 октября 1982 г. Резолюцией 37/7 на 48 – м пленарном заседании 37 – й сессии Генеральной Ассамблеи ООН.

Ilmiy va siyosiy munozaralardan tashqari, tutun tufayli odamlarning ko'p sonli talofatlari, shuningdek o'tgan asr o'rtalarida sodir bo'lgan ekologik ofatlar to'loqini insoniyat jamiyatining ekologik ongini shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Favqulodda vaziyatlar korxonalar uchun katta moliyaviy yo'qotishlarga aylandi; jiddiy baxtsiz hodisalar yuz berganda, ular to'lovga layoqatsiz bo'lib chiqdi. Shuning uchun, favqulodda vaziyatlar boshlangandan so'ng, korxonalar xavfsizlik masalalariga ko'proq e'tibor berib, o'zlarini yangi ofatlardan himoya qilishga harakat qilishdi. Investorlar tomonidan ham, sug'urta kompaniyalari tomonidan ham ma'lum xulosalar chiqarildi, ular baxtsiz hodisalarni keltirib chiqargan korxonalar bilan moliyaviy xatarlarni bo'lishishi kerak edi: shartnomalar tuzishda ular ekologik xatarlarni tahlil qilishga ko'proq e'tibor berishni boshladilar.

Bu omillarning barchasi ko'plab mamlakatlar, xususan AQSh, Evropa davlatlari va Yaponiya qonunchiligida o'z aksini topgan. Atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha birinchi qoidalar, asosan emissiya nazorati va zararli moddalar bilan ishlash bo'yicha qabul qilingan. Ko'pgina milliy qonunlar Butunjahonni muhofaza qilish strategiyasi va Butunjahon tabiat xartiyasida belgilangan printsiplarga asoslanadi. «Ifloslantiruvchi to'laydi» printsipti eng asosiylaridan biri sifatida qaraldi. Shuningdek, xalqaro ekologik huquq rivojlana boshladi, atrof-muhit va tabiiy resurslarni muhofaza qilish bo'yicha birinchi xalqaro shartnomalar paydo bo'ldi.

Atrof-muhit vazirliklari va idoralari tomonidan namoyish etiladigan yangi institutsional komponent paydo bo'ldi ⁵.

Qonunchilikni kuchaytirish bilan bir qatorda, unga rioya etilishi ustidan davlat nazorati va ekologik me'yorlarni buzganlik uchun sanksiyalar (jarimalardan tortib to'lab chiqarishni to'xtatishga qadar) paydo bo'ldi. Texnik va texnologik yangiliklarni joriy qilish orqali korxonalar o'zgargan vaziyatga moslashishga majbur bo'ldilar. Quvurlarni tugatish texnologiyalari shu tarzda paydo bo'ldi, bu atmosferadagi chiqindilar va korxonalarining chiqindi suvlari tarkibidagi ifloslantiruvchi moddalarning kontsentratsiyasini kamaytirishga imkon berdi va shu bilan mahalliy

---

⁵ Масленникова И.С., Кузнецов Л.М. Экологический менеджмент и аудит: учебник и практикум для академического бакалавриата. М.: Юрайт, 2016. С.24.

darajadagi (ayrim korxonalar yonidagi) atrof-muhit holatini va qisman mintaqaviy darajadir.

Belgilangan ekologik cheklovlarga rioya etilishini ta'minlash uchun sanoat atrof-muhit monitoringi talab qilindi. Davlat inspektorlari tashrifidan oldin xavfsizlik tarmog'i sifatida korxonalar ichki tekshiruvlarni o'tkazishni boshladilar - ichki ekologik audit paydo bo'ldi. Ko'p o'tmay, kredit loyihalari va sug'urta tashkilotlari tomonidan moliyaviy loyihalarning ekologik xavf-xatarlarining maqbulligini baholash uchun eko-audit amaliyoti qo'llanildi.

Qonunchilik talab qilgan atrof-muhitni muhofaza qilish choralari ishlab chiqarish xarajatlarini sezilarli darajada oshirdi, shuning uchun tabiatni muhofaza qilish vazifasi iqtisodiy sub'ektlar tomonidan qo'shimcha yuk, og'ir yuk sifatida qabul qilindi. Umuman olganda, o'sha davrdagi ekologik menejment passiv, reaktiv yoki moslashuvchan deb tavsiflanishi mumkin, chunki birinchi o'ringa biznes uchun tahdid mavjud bo'lib, atrof-muhit uchun bunday tashvish emas edi. Shuning uchun ko'rilgan choralar tabiiy muhit sifatining yomonlashuv tendentsiyasini qaytarish uchun etarli emas edi. Shunga qaramay, ushbu bosqichda ekologik muammolar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga to'sqinlik qilayotgani anglab etilishi va inqirozdan chiqish yo'llarini faol izlash boshlangani juda muhimdir.

2-bosqich (XX asrning 80-yillari o'rtalari - oxirlari) - shakllanish davri barqaror rivojlanish kontseptsiyasi va ekologik menejmentda faol yondashuvni shakllantirish.

1983 yilda yaratilish ekologik menejment tizimini rivojlantirishda muhim voqea bo'ldi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining atrof-muhit va taraqqiyot bo'yicha xalqaro komissiyasi (WCED), u ham Brundtland komissiyasi deb nomlangan (uning rahbari Gro Harlem Brundtland nomi bilan). Komissiya hozirgi va kelajak avlodlarning iqtisodiy farovonligini va atrof-muhit resurslarini muhofaza qilishni ta'minlab, rivojlanishning sifat jihatidan yangi turiga ehtiyoj sezdi.

Masalan, 1987 yildan ashretilgan Brundtland komissiyasining «Bizning umumiy kelajagimiz» (Our common future) ma'ruzasida tabiiy resurslarni nafaqat odamlar, balki

avlodlar o'rtasida taqsimlash masalasi ko'tarildi va «barqaror rivojlanish» tushunchasi sharhlandi. Ikkinchisi hozirgi zamon ehtiyojlarini qondirish kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga putur etkazmaydigan rivojlanishdir ⁶.

Ushbu davr, shuningdek, manfaatdor shaxslarning (birinchi navbatda davlat, atrof-muhit birlashmalari va umuman aholi) ishlab chiqaruvchiga bosimining kuchayishi bilan tavsiflanadi. Amaliy tomondan, bu davr ekologik texnologiyalarning yanada tarqalishi va atrof-muhit muammolarini hal qilishda metodologik yondashuvlarning paydo bo'lishi, shu jumladan hayot tsiklini atrof-muhitni baholash, atrof-muhit etiketlash tizimlari bilan tavsiflanadi. Birinchi reklama paydo bo'ldi, unda mahsulotning ekologik fazilatlarini dalil bo'ldi.

Eko-biznes - atrof-muhit sohasidagi tadbirkorlik faoliyati (ekologik toza texnologiyalarni ishlab chiqish, ekologik uskunalarni ishlab chiqarish va texnik xizmat ko'rsatish, ekologik konsalting) yuqori darajada rivojlangan.

Ushbu bosqichning eng muhim natijasi ekologik marketingning paydo bo'lishi deb hisoblanishi mumkin, bu korxonaning strategik maqsadlari tizimida ekologik omil qabul qilinganligini, atrof-muhitni muhofaza qilishda kompleks yondashuvning paydo bo'lishini belgilab berdi.

Tabiiyki, avvaliga ekologik omilga e'tibor bergan korxonalar kam edi. Transmilliy kompaniyalar menejerlari birinchilardan bo'lib ijtimoiy qabul qilish va biznesning qonuniyligini («ko'kat» lar o'z faoliyatiga eng ko'p shikoyat qilishgan) muhimligini angladilar.

Ekologik marketing ularning ko'plari uchun odatiy amaliyotga aylandi va muvaffaqiyatli tajriba shuni ko'rsatdiki, atrof-muhitni muhofaza qilish nafaqat yuk, balki uzoq muddatli istiqbolda bozor mavqeini yaxshilash uchun imkoniyat sifatida ham qaralishi mumkin. Shunday qilib, ekomarketing tufayli ishlab chiqarishda atrof-muhitni muhofaza qilishga munosabat tubdan o'zgardi. Biroq, ekomarketingni

---

⁶ Наше общее будущее : доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР) : пре. с англ. / под.ред. и послесл. С.А.Евтеева и Р.А.Перелета.

ekologik menejmentning quyi tizimlaridan biri sifatida, albatta, hali ham atrof-muhitni muhofaza qilishning maqbul shakli deb atash mumkin emas.

3-bosqich (XX asrning 90-yillari boshlari - 2002 y.) - barqaror rivojlanish kontseptsiyasini insoniyat jamiyati rivojlanishining eng yuqori ustuvor yo'nalishi sifatida tan olish davri, tabiatni muhofaza qilish va ekologik menejment sohasida xalqaro ixtiyoriy korporativ shartnomalar va standartlarning paydo bo'lishi.

Brundtland komissiyasining tavsiyasiga binoan 1991 yilda Xalqaro savdo palatasi (XSP/ICC) Barqaror rivojlanish xartiyasini ishlab chiqdi. Nizomning maqsadi korxonalar va tashkilotlarga muayyan printsiplarga rioya qilish orqali atrof-muhitga oid majburiyatlarini amalda bajarishda yordam berishdir (3-bobga qarang). Nizomning tamoyillari ancha umumiy shaklda shakllangan va faoliyat sohasi, hajmi, joylashgan davlatidan qat'i nazar, har qanday tashkilot tomonidan qo'llanilishi mumkin. Ushbu shartnoma ixtiyoriy, ammo unga qo'shilgan tashkilotlar soni mingdan ortiq va ular orasida jahon bozorining etakchilari ham ko'p.

Tabiiy ne'matlarni nasllar o'rtasida taqsimlash muammosining rivojlanishi 1992 yilda Rio-de-Janeyroda BMTning atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha konferentsiyasida qabul qilingan "XXI asr kun tartibi" ning paydo bo'lishiga olib keldi ⁷. "XXI asr kun tartibi" iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik manfaatlarni uyg'unlashtirishga asoslangan barqaror rivojlanish kontseptsiyasini tan oladi (uchlik yondashuvi deb ataladi; ba'zida to'rtinchi o'lchov ham qayd etiladi - rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlikni takomillashtirish) inson taraqqiyotining umumiy shakli sifatida. Barqaror rivojlanishning eng muhim ustuvor yo'nalishlari ekotizimlarni saqlash va tiklash, iste'molni ratsionalizatsiya qilish (cheklash), ishlab chiqarishni ekologik optimallashtirish va aholi o'sishini normallashtirishdir.

"XXI asr kun tartibi" ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda muhim rolni biznes hamjamiyatiga yuklaydi. Korxonalar va tarmoqlar mas'uliyatli va samarali ishlashga va uzoq muddatli strategiyalarni amalga oshirishga, atrof-muhitni boshqarishni

---

⁷ Повестка дня на XXI век / Конференция ООН по окружающей среде развитию Рио-де-Жанейро, 3-14 июня 1992 г.

korporativ ustuvor vazifaga aylantirishga da'vat etiladi. “Mas’uliyatli yondashuv” va barqaror ishlab chiqarish siyosati e’lon qilinadi, xodimlar va jamoatchilik bilan ochiqlik va muloqotlar, ekologik audit va ish faoliyatini baholash, ixtiyoriy tashabbuslar va biznesning o’zini o’zi boshqarish (ekologik menejmentning asosiy ustunlari) rag’batlantiriladi.

Korxonalar va sanoat korxonalari mas’uliyatli va samarali harakat qilishlari va ekologik menejmentni korporativ ustuvor vazifaga aylantirgan holda uzoq muddatli strategiyalarni amalga oshirishi tavsiya etiladi. U «mas’uliyatli yondashuv» va barqaror ishlab chiqarish siyosatini e’lon qiladi, xodimlar va jamoatchilik bilan ochiqlik va muloqotni, ekologik auditni va samaradorlikni baholashni, ixtiyoriy tashabbuslarni va biznesni o’zini o’zi boshqarishni rag’batlantiradi (ekologik menejmentning asosiy ustunlari).

Asosiy harakat yo’nalishlari:

- yanada samarali ishlab chiqarish jarayonlarini joriy etish;
- profilaktika strategiyasini amalga oshirish;
- chiqindilarni minimallashtiradigan, mahsulotning butun tsikli davomida toza ishlab chiqarish texnologiyalari va protseduralaridan foydalanish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida texnologik innovatsiyalar, texnologiyalarni ishlab chiqish, qo’llash va uzatish, sheriklik va hamkorlik.

Shunday qilib, barqaror rivojlanish kontseptsiyasi korxonalarining atrof-muhitni muhofaza qilishni ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida ko’rib chiqish, ekologik maqsadni korxonaning maqsadlari va ustuvor yo’nalishlari tizimiga qo’shish va atrof-muhitni muhofaza qilishda ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo’lish majburiyatini nazarda tutadi.

Insoniyatni iqtisodiy faoliyatning salbiy ekologik oqibatlaridan himoya qila olmaydigan kapitalistik (bozor) iqtisodiy tartibga solish tizimining ham, markazlashgan davlat rejalashtirish tizimining ham to’lov qobiliyati aniq bo’lgan sharoitda, ekologik yo’naltirilgan, ekologik yoki «yashil» tushunchalar shakllana boshladi. Ular muqobil emas, balki barqaror rivojlanish kontseptsiyasini to’ldiruvchi narsadir.

Bu davr, shuningdek, nafaqat iqtisodiy loyihalarni amalga oshirishda mahalliy aholining fikrlarini hisobga olish bilan, balki ularning tovar va xizmatlarning iste'molchisi sifatida o'zini tutishini sozlash imkoniyati tufayli, ekologik talablar va aholining kutishlarining yanada oshishi va jamoatchilikning korxonalar xatti-harakatlariga ta'sir o'tkazish qobiliyatining ortishi bilan tavsiflanadi. Iste'molchilar tobora ziyrakroq bo'lib bormoqda, ko'pincha nima sotib olayotganliklari to'g'risida to'liq ma'lumot berishni talab qilmoqdalar, ishlab chiqaruvchidan sotishdan keyingi javobgarlikni talab qilmoqdalar, atrof-muhit ifloslanishiga ishlab chiqarishning yon ta'siri sifatida toqat qilishni xohlamaydilar. Bunga aholining faol ekologik ta'limi, ekologik yorliqlarning tarqalishi, sanoat rivojlangan mamlakatlarda “yashil” reklama yordam berdi.

Elementlar va birikmalar, materiallarning toksik va boshqa xavfli xususiyatlari to'g'risida ilmiy bilimlarning rivojlanishi atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida yangi milliy standartlar, shuningdek, ma'lum bir mahsulotning bozor aylanishini cheklaydigan xalqaro shartnomalar paydo bo'lishiga olib keldi. Ushbu savdo to'siqlar ko'plab korxonalarining doimiy hayoti uchun haqiqiy tahdidga aylandi.

Tabiatni muhofaza qilish bo'yicha amaliy tadbirlar ham takomillashtirildi: atrof-muhit to'g'risidagi qonun hujjatlari, ekobabellash tizimlari va ekologik sertifikatlash takomillashtirildi. Barqaror rivojlanish bo'yicha ochiq ekologik hisobot va hisobotlar keng tarqalgan. Atrof-muhitni tartibga solishning bozor mexanizmlari ishlab chiqildi (ekologik sug'urta, atrof-muhitga soliq solish, ifloslanish kvotalari savdosi va boshqalar). Ammo ushbu bosqichda ekologik menejmentni rivojlantirishning asosiy ohangini boshqarish tizimlarini ekologik talablarga moslashtirish yoki o'zgartirish orqali belgilanadi.

Ushbu yo'nalishdagi eng katta yutuq 90-yillarning paydo bo'lishi tufayli erishildi. XX asr birinchi bo'lib Britaniyaning BS 7750 standarti, so'ngra Evropa standarti EMAS va birozdan keyin Evropa Ittifoqi korxonalari va butun dunyoga ekologik menejment tizimlarini joriy etish bo'yicha qo'llanma bergan ISO 14001 xalqaro standarti.

EMT printsipli - to'rtta jarayonni doimiy ravishda takrorlash: rejalashtirish, amalga oshirish, tekshirish, harakat (tuzatish). Rejalashtirish bosqichida korxonaning asosiy strategik ustuvorliklari va ekologik xavfsizlik sohasidagi majburiyatlari, faoliyati bilan bog'liq ekologik muammolar, faoliyatga oid huquqiy va boshqa talablar aks ettirilgan korxonaning ekologik siyosati ishlab chiqiladi, xatar va imkoniyatlar baholanadi, atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi maqsadlar belgilanadi. Rejalarni amalga oshirish bosqichida maqsadlarga erishish uchun vakolat va mas'uliyatni taqsimlash, zarur resurslarni ajratish, kadrlar malakasini oshirish, ekologik siyosatdan chetga chiqmaslik maqsadida faoliyatni tartibga solish, favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlikni ta'minlash amalga oshiriladi. Tekshirish va tuzatish bosqichlari tashkilotning ish faoliyatini o'lchash va baholashni, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni oldini olish bo'yicha profilaktika tadbirlarini va tuzatuvchi harakatlarni (yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etish) o'z ichiga oladi.

EMT biznes rahbarlari tomonidan qabul qilingan. Ularning resurslarni tejashga yo'naltirilganligi, mahsulotlar va ishlab chiqarish jarayonlarining ekologik sifatini yaxshilash, ishlab chiqarish madaniyati, manfaatdor tomonlar bilan muloqot EMTni joriy qilgan korxonalarga bozorda o'z pozitsiyalarini mustahkamlashga imkon berdi. Belgilangan ekologik maqsadlarni amalga oshirishning vakolatli mexanizmi iqtisodiyotning ko'plab sohalaridagi ilg'or korxonalar energiya va resurslarning o'ziga xos (ishlab chiqarish birligiga) sarflanishi va ishlab chiqarishning zararli ta'sirining pasayishi bilan iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sishini namoyish etishga imkon berdi. Muvaffaqiyatlaridan ilhomlanib, butun mintaqalar, mamlakatlar, sanoat uyushmalari sanoat korxonalarida, xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarda va davlat boshqaruv tashkilotlarida ekologik menejmentni tarqalishiga ko'maklashdilar.

EMT atrof-muhit ko'rsatkichlari bo'yicha mustaqil uchinchi shaxslar tomonidan tekshirilishi mumkin va agar tizim ijobiy baholansa, korxonalar ushbu muvofiqlikni manfaatdor tomonlarga namoyish qilish uchun foydalaniladigan ma'lum bir standartga (masalan, EMAS yoki ISO 14001) muvofiqlik sertifikatini oladi. Sertifikatlarning mavjudligi, shuningdek asosli va tasdiqlangan, masalan, ochiq hisobot bilan, ularning boshqaruv tizimlarining ushbu standartlar talablariga muvofiqligi to'g'risidagi

bayonotlar (“muvofiglikni o'z-o'zini deklaratsiya qilish”) iste'molchilar, investorlar va boshqa manfaatdor shaxslar uchun korxonalar faoliyatida ekologik omil hisobga olinadigan o'ziga xos kafolatdir. Shuning uchun standartlashtirilgan ekologik menejment tizimlari jahon hamjamiyati tomonidan bozor tizimiga ideal darajada mos keladigan va barqaror rivojlanish intilishlariga mos keladigan korxonalarining ekologik strategiyasini amalga oshirishning asosiy mexanizmi sifatida tan olingan.

Adolat uchun biz ilmiy va ishbilarmon doiralarda EMTning afzalliklari to'g'risida dialog mavjudligini ta'kidlaymiz.

Darhaqiqat, EMT doirasida atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlarning haddan tashqari rasmiylashtirilishi ba'zi hollarda korxonalariga tabiat yukini sezilarli darajada kamaytirmasdan standartlar talablarini bajarishga imkon beradi.

Shunga qaramay, asosiy ishlab chiqarish va atrof-muhit faoliyati maqsadlariga erishishni birlashtirish, atrof-muhit bosimini oldini olish va kamaytirishni ta'minlash yo'llarini izlayotgan korxonalar uchun EMT real foyda keltirishi mumkin. Aksincha, agar kompaniya ekologik muammolarning echimini hisobga olmasdan strategik rejalashtirishni amalga oshiradigan bo'lsa, unda uning rahbariyati raqobat muhitida omon qolish bilan bog'liq muammolarning yaqin kelajakda paydo bo'lishi mumkinligini bilishi kerak. EMT⁸ orqali tashkiliy ko'rsatkichlarni yaxshilash bo'yicha qo'shimcha ma'lumot olish uchun 12.4 ga qarang.

Shunday qilib, 90-yillardan boshlab XX asr bozorida o'z mavqegini saqlab qolish uchun korxonalar o'z strategiyalari va uzoq muddatli rejalashtirishlarini shakllantirishda ekologik talablarni hisobga olishlari aniq bo'ldi. Bu, ayniqsa, biznesning yangi imkoniyatlaridan foydalanish, atrof-muhitni anglaydigan boshqa korxonalar bilan muvaffaqiyatli raqobatlashish va tashqi manfaatdor tomonlarning o'sib borayotgan ekologik kutishlarini qondirish uchun juda muhimdir⁹.

---

⁸ Масленникова И.С., Кузнецов Л.М., Пшенин В.Н. Экологический менеджмент: учеб. пособие. СПб, 2005; Коробко В.И. Экологический менеджмент: учеб. пособие для бакалавриатов и магистров ВУЗов / Коробко В.И.М.: НОУ ВПО «Институт непрерывного образования», 2015. С. 88.

⁹ Кошкин Л.И., Хачатуров А.Е., Булатов И.С. Менеджмент на промышленном предприятии: учеб. Пособие М.: РХТУ им. Д.И.Менделеева, 2000. 204 с.

Ushbu davrda atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha proaktiv yondashuv (atrof-muhitni faol boshqarish) nihoyat kuchaytirildi. Standartlashtirilgan ekologik menejment tizimlari oldida ekologik maqbul iqtisodiy rivojlanishning maqbul mexanizmi topildi. Nashrning narxiga kelsak, biz korxonalar rahbarlarining fikrlashidagi tub burilishni qayd etamiz. Agar ilgari atrof-muhitni muhofaza qilish qimmat va shuning uchun uni faqat muvaffaqiyatli korxonalar amalga oshirishi mumkin deb o'ylashgan bo'lsa, bugungi kunda atrof-muhitni muhofaza qilishdan bosh tortish pul talab qilishi aniq.

Umuman olganda atrof-muhitni tartibga solish sohasi haqida gapirganda (uning chegaralari ekologik menejment doirasidan ancha kengroq), shuni ta'kidlash kerakki, barqaror rivojlanish kontsepsiyasi atrof-muhitni muhofaza qilish strategiyasining yangi bosqichini boshlab berdi. Ushbu bosqichda davlatning yangi huquqiy funktsiyasi - davlatning an'anaviy siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'rifiy funktsiyalari bilan bir qatorda ekologik va huquqiy ijtimoiy munosabatlar sohasida amalga oshiriladigan ekologik menejment aniq namoyon bo'ldi. Uning maqsadi jamiyatning zamonaviy rivojlanishi sharoitida atrof-muhitning sifatini huquqiy tartibga solish orqali ta'minlashdir va jamiyat va tabiatning o'zaro ta'sirida ekologik qonunlarni aks ettiruvchi huquqiy normalarni ishlab chiqish, qabul qilish va qo'llash orqali erishiladi .

4-bosqich (2002 yil - Bizning davrimiz) - yangi iqtisodiy model - yashil iqtisodiyot modelini ishlab chiqish.

Ming yillikning boshlariga kelib, ko'plab hukumatlar "XXI asr kun tartibi" tamoyillarini rivojlanish dasturlariga qo'shib, bir muncha yutuqlarga erishgan bo'lishlariga qaramay, atrof-muhitni yo'q qilish, hatto rivojlangan mamlakatlarda ham to'xtatilgan, ammo to'xtatilmagan. Rivojlangan mamlakatlardan farqli o'laroq, kompaniyalar faoliyatini ko'klamzorlashtirish sezilarli ijobiy natijalarga erishgan bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda va o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda, shu jumladan Rossiyada, boshqarishning yashil usullariga o'tish ancha sekin kechgan. Bu ham tegishli iqtisodiy tartibga solish usullarining rivojlanmaganligi,

ham uning sanoat (rivojlangan mamlakatlarda bo'lgani kabi postindustrial emas) tuzilishi bilan bog'liq.¹⁰

Shu nuqtai nazardan, “ekologik iqtisodiyot”, “yashil iqtisodiyot”, “yashil o'sish”, “yashil sanoat” tushunchalari tobora ko'proq muhokama qilinmoqda. Ba'zi bir farqlarga qaramay, yuqoridagi tushunchalar sayyoramiz biosferasida sezilarli darajada past yuk hosil qiladigan o'sish manbalarini aniqlash, shuningdek, tabiatni buzuvchi boshqarish usullaridan voz kechish zarurati tug'diradi. Buning uchun iqtisodiyot tarkibini tubdan o'zgartirish, xususan, yangi «yashil» tarmoqlarni yaratish, ifloslantiruvchi tarmoqlarning toza ishlashini ta'minlash, mavjud iste'mol shakllarini o'zgartirish va ekotizim xizmatlari uchun xarajatlarni hisobga olishni talab qilish kerak.

Ushbu davrda ekologik menejment rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan ko'plab aniq voqealar mavjud. Ushbu nashr formatida barcha tashabbuslarni qamrab olish mumkin emas. Keling, BMT faoliyati bilan bog'liq bo'lgan faqat asosiylarini nomlaylik. 2000 yilda BMTga a'zo davlatlar BMTning Mingyillik rivojlanish maqsadlarini (MRM) qabul qildilar, bunga 2015 yilgacha erishish kerak edi. Ushbu dastur dunyoning eng qashshoq aholisi turmush darajasini yaxshilash va barqaror rivojlanishni ta'minlashga qaratilgan sakkizta maqsadni o'z ichiga olgan.

Tengsiz yutuqlarga qaramay, global, mintaqaviy, milliy va mahalliy darajadagi birgalikdagi sa'y-harakatlar orqali MRM yo'nalishidagi ishlar millionlab odamlarning hayotini saqlab qoldi va ko'plari uchun sharoitlarni yaxshiladi.

Biroq, RM ko'rsatkichlari barqaror rivojlanishning keng qamrovli ko'rsatkichlari emas. Boshqa yondashuvlar, xususan, BMT agentliklari, OECD, Jahon banki va turli ilmiy tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlar mavjud.

2002 yilda Yoxannesburgda navbatdagi sammit yig'ilishi bo'lib o'tdi, unda jahon hamjamiyati oldida qashshoqlik va bir qator muhim ekologik muammolarni engish uchun yangi amaliy maqsadlar qo'yildi, zarur amaliy harakatlarni batafsil o'rganish bilan. 2012 yilda, tarixiy uchrashuvdan 20 yil o'tgach, Rio-de-Janeyroda BMTning yangi yirik konferentsiyasi (Rio + 20) bo'lib o'tdi. Rio + 20 ning eng muhim ikkita

---

¹⁰ Герасимчук И.В. Экологическая практика транснациональных корпораций. М.: Всемирный фонд дикой природы. (WWF). 2007.С. 14.

mavzusidan biri bu yashil iqtisodiyot mavzusi edi. Uchrashuv davomida jahon hamjamiyatining “XXI asr kun tartibi”ni amalga oshirishga qaratilgan sa'y-harakatlari etarli emasligi, xususan, oziq-ovqat muammosi va o'sib borayotgan aholini toza suv bilan ta'minlash muammosiga echimlar yo'qligi ta'kidlandi. Majlisda ishtirok etgan davlatlar yangi ixtiyoriy majburiyatlarni qabul qildilar.

Rio + 20 ning yakuniy hujjati - «Biz xohlagan kelajak» ma'ruzasi bo'lib, unda yashil iqtisodiyot barqaror rivojlanishga erishish vositalaridan biri bo'lib, u atrof-muhitga kamroq ta'sir ko'rsatmasdan tabiiy resurslardan oqilona foydalanish qobiliyatini oshirishi, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va chiqindilarni kamaytirish, qashshoqlikni yo'q qilishni ta'minlash. Hujjatda, shuningdek, global miqyosda barqaror rivojlanishga o'tish uchun mamlakatlarda shakllangan iste'mol va ishlab chiqarish shakllarini tubdan o'zgartirish zarurligi ta'kidlangan.

Ko'rib chiqilayotgan davr jahon iqtisodiyotining globallashuvi, ekologik toza ishlab chiqarish va energiya ishlab chiqarish sohasidagi texnologik yutuqlar, sug'urtalovchilar va kreditorlarning ekologik talablarining yanada o'sishi va iste'molchilar talablarini ko'kalamzorlashtirish bilan tavsiflanadi. Agar oxirgi omil haqida gapiradigan bo'lsak, so'nggi bir necha yil ichida talabning ko'kalamzorlanishi, ayniqsa, jamiyat tomonidan mahsulot va xizmatlarning oxirgi iste'molchisi sifatida emas, balki yirik korxonalar tomonidan sanoat tovarlari va xizmatlarining iste'molchilari sifatida sezilarli darajada sezilib turdi. Natijada menejment va texnik yangiliklar mijoz-pudratchilar zanjiri bo'ylab o'tdi. Eng yorqin misol - bu transmilliy kompaniyalar tomonidan talabning ko'kalamzorlashtirilishi (ular jahon tovarlari va xizmatlari ishlab chiqarishning 1/4 qismi va jahon savdosi hajmining 2/3 qismini tashkil qiladi), bu yanada faol ekologik siyosat va sheriklaridan EMT joriy etishni talab qiladi. Agar ushbu bosqichda EMT rivojlanishi haqida gapiradigan bo'lsak, quyidagilarni ta'kidlash kerak.

ISO 14001 standarti ikki marta qayta ko'rib chiqilgan. 2004 yildagi birinchi tahrirda ISO 14001 va ISO 9001 standartlarining mosligini oshirishdan asosiy maqsad ko'zlangan edi. 2015 yildagi ikkinchi tahrirda EMTning boshqa mashhur boshqaruv

tizimlari bilan muvofiqligi va integratsiyasi yaxshilanishi, xususan, tavakkalchilikka asoslangan fikrlashni qo'llash ko'zda tutilgan edi. Bundan tashqari, u mahsulotlarning hayotiy tsiklini baholashni oshirish usullarini qo'llashga qaratilgan.

Hozirgi kunda EMT rivojlanishining asosiy tendentsiyalaridan biri bu bilvosita ekologik jihatlarni, qoida tariqasida, korxonalar tomonidan ishlatiladigan va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning hayotiy tsiklining boshqa bosqichlari bilan bog'liq bo'lib, mahsulotlarni qadoqlash, loyihalash va tashish masalalari bilan bog'liqligi.

Ko'rib chiqilayotgan davr, shuningdek, 2008 yilgi moliyaviy-iqtisodiy inqirozni boshdan kechirdi, bu ko'plab korxonalarning «atrof-muhitga» sarmoya kiritish imkoniyatlarini buzdi. Korxonalar bunga pasayish bilan emas, balki ISO 14001 dasturini oshirish orqali munosabat bildirishlari muhim (12.4-bandga qarang). Shunday qilib, 2008 va 2009 yillarda chiqarilgan EMT sertifikatlari sonining yillik o'sishi maksimal darajaga etdi (yiliga 34 mingga yaqin tashkilot). Shu bilan birga, eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotda EMT sertifikatlashuvi yanada faolroq kuzatilmoqda: sertifikatlangan EMT soni tashqi savdo aylanmasining YaIM tarkibidagi ulushi katta bo'lgan mamlakatlarda ko'proq¹¹.

Jamiyatning sodir bo'layotgan o'zgarishlarga munosabatiga kelsak, bugungi kunda ekologik toza rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda tovarlar, kompaniyalar va davlatlarning raqobatdoshligining umumiy omiliga aylandi. Faol ekologik faoliyat zarurligi yirik va o'rta kompaniyalar tomonidan so'ralmaydi. Hatto Rossiyada ham 20 betlik xizmat ko'rsatish shartnomasi mijoz-kompaniyaning ekologik siyosati va uning 30 bet va undan ortiq hajmdagi ekologik talablari to'plami bilan ta'minlanganiga hech kim ajablanmaydi. Shunday qilib, global bozorlarda raqobatdosh vosita sifatida ekologik menejmentning ahamiyati saqlanib qolmoqda.

Xulosa: XX asrning ikkinchi yarmida ekologik menejmentning paydo bo'lishi korxonalar muhitining o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan ob'ektiv ehtiyojlar bilan bog'liq. O'z yashash joyini o'zgartirganda, inson biosferaning mavjud bo'lishiga xavf

---

¹¹ Соловьянов А.А. Стратегия экологической безопасности Российской Федерации как инструмент перехода к Зеленой экономике.// Экологический вестник России. 2016. № 11. С. 54-57.

tug'diradigan darajaga etgan. Shu sababli, bugungi kunda insoniyat atrof-muhitning buzilishining oldini olish va oldini olish tamoyilidan kelib chiqib, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik muammolarni birgalikda ko'rib chiqib, barqaror rivojlanish va axloqiy me'yorlar doirasida harakat qilib, tabiiy muhitni saqlash uchun barcha kuchlarni ishga solishi zarur.

So'nggi 30 yil ichida insoniyat misli ko'rilmagan global harakatlar rejalarini ishlab chiqdi, masalan, "XXI asr kun tartibi", «Mingyillik rivojlanish maqsadlari» va boshqalar. Yashil o'sishning yangi iqtisodiy paradigmasi shakllana boshladi, bu superprofit paradigmasiga va globallashtirilgan biznes tomonidan haddan tashqari g'oyalar yuklanishiga alternativ hisoblanadi. Shu bilan birga, yashil iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha ko'rsatmalar mamlakatni rivojlantirish dasturida hukumat tomonidan qabul qilingan. Tavsiya etilgan tizimlar mavjud bo'lgan barcha muammolarning yakuniy va to'liq echimi emas; yangi vositalarni izlash faol davom etmoqda. Shu bilan birga, iqtisodiyotning kuzatilayotgan tarkibi yo'zgarishlari, global ekologik, resurs va faoliyatni strategic rejalashtirish zarurati ham ortib bormoqda.

Bu erda muhim savol tug'iladi: atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va favqulodda vaziyatlardan himoya qilish kerak? Eng oqilona javob har bir insonning, butun insoniyatning elkasidadir. Ammo, xususan, ikkita mas'ul tomonni ajratish kerak: biznes (korxonalar, tashkilotlar) va davlat. Biznes o'z mahsuloti va xizmatlarining asosiy ishlab chiqaruvchisi sifatida faoliyatining oqibatlarini uchun javobgar bo'lishi kerak va shuning uchun atrof-muhit buzilishining asosiy "aybdorlari" sifatida davlat o'z aholisi va hududini turli xil tahdidlardan, shu jumladan ekologik tahdidlardan himoya qilishga mo'ljallangan va ta'sir o'tkazish qobiliyatiga ega bo'lgan davlat muassasasi sifatidadir.

Demak, bundan kelib chiqadiki, atrof-muhitni muhofaza qilish choralari ikki darajada – tabiatdan foydalanuvchilar darajasida (ekologik menejment) va davlat darajasida (ekologik menejment) o'zaro bir-birini to'ldirib turishi mumkin.

1.2. Antropogen faoliyatning ekologik omili paydo bo'lishidan oldin inson va tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlar

Turli xil tovarlar va imtiyozlarni ishlab chiqarish jarayonida inson tabiiy muhitni o'zgartiradi. Bundan tashqari, uning o'zgarishi tarixi ishlab chiqarish usullari evolyutsiyasi bilan chambarchas bog'liqdir.

Inson - ovchi va yig'uvchi - ozmi-ko'pmi organik ravishda tabiatga mos keladi; aholining soni va resurslarni tortib olish hajmi kichik edi, vositalar ibtidoiy edi. Shunga qaramay, o'sha uzoq vaqtlarda ma'lum bir hududdagi yaylov resurslarining kamayishi, ov hayvonlarining ayrim turlarini yo'q qilish bilan bog'liq bo'lgan birinchi mahalliy ekologik inqirozlar yuzaga keldi. O'sha davrda odamga atrof-muhitning ta'siri, avvalambor, yashash maydonlarining cheklanishida aks etgan (faqat iliq iqlimga ega bo'lgan hududlar, serhosil erlar, o'tin va suv resurslarining mavjudligi dastlabki odam yashashi uchun mos bo'lgan). Ko'pincha g'orlarda yashovchi odamga ta'sir ko'rsatgan ikkinchi muhim ekologik omil bu olovdan tutunning zaharliligi edi.

10-15 ming yil oldin qishloq xo'jaligining paydo bo'lishi bilan insonning atrof-muhitni o'zgartirish intensivligi sezilarli darajada oshdi. Bir necha asrlar ichida sho'rlanish, ob-havoning o'zgarishi, chorva mollarining haddan tashqari o'tlab ketishi tufayli ko'plab zich joylashgan mintaqalarning tuproqlari unumdorligining sezilarli qismini yo'qotdi (yorqin misollar O'rta er dengizi, Markaziy Osiyo).

Taxminan 9-7 ming yil oldin boshlangan metall qazib olish jarayonida yashash joyiga sezilarli ta'sir ko'rsatildi (G'arbiy Osiyo, Shimoliy Afrika va Hindiston tabiati ayniqsa ta'sir ko'rsatdi). Hunarmandchilik ishlab chiqarilishi rivojlangan shaharlarning o'sishi va harbiy harakatlar yashash muhitini o'zgartirishning muhim salbiy omillariga aylandi. Shunday qilib, iqtisodiy usullarning rivojlanishi bilan insonning atrof-muhitga ta'siri yanada faollashdi. Inson yangi qishloq xo'jaligi erlari uchun erlarni bo'shatish uchun, shuningdek, o'tinni yoqilg'i uchun ishlatish uchun o'rmonlarni kesdi, o'nlab qimmatbaho hayvonlar va o'simlik turlari yo'q qilindi. Aholi jon boshiga iqtisodiy foyda ishlab chiqarishni ko'payishi chiqindilar miqdorining ko'payishi bilan birga bo'ldi. Biroq, teskari ta'sir ham o'sdi. Hunarmandchilik faoliyatida ishlatiladigan

ko'plab moddalar (bo'yoqlar tarkibida, terini tanitish uchun eritmalar, tolalarni sayqallash va hk.) toksikligini bilmagan odam ekologik sabab bo'lgan kasalliklar, surunkali va o'tkir zaharlanish tufayli vafot etdi.

XVIII asrda bug'dvigatellaridan foydalanish sanoatlashtirish va ulkan urbanizatsiyani keltirib chiqardi. Yoqilg'i manbai sifatida ko'mirdan foydalanish natijasida o'rmonlarga yuk birmuncha kamaydi, aksincha, aksariyat yirik shaharlarda, ayniqsa Evropada, havoning ifloslanishi muammosi paydo bo'ldi, bu barglar kasalliklarida, avifunadagi o'zgarishlarda kuzatildi.

XIX-XX asrlarning boshlarida chiqindilarni yo'q qilish muammosi paydo bo'ldi. XX asr sayyoramiz aholisi va insoniyatning texnik vositalarining ko'payishi bilan o'sib boradigan shu paytgacha misli ko'rilmagan ko'plab muammolarni olib keldi, atrof-muhit ifloslanishidan tortib, biologik xilma-xillikning pasayishi va odamlar sog'lig'ining yomonlashuvigacha.

Inson iqtisodiyoti evolyutsiyasi shuni ko'rsatadiki, uzoq vaqt davomida ishlab chiqarish faqat iqtisodiy manfaatlarga yo'naltirilgan va asosan texnik imkoniyatlar bilan cheklangan. Ishlab chiqarishning maqsadlari va usullari yangi ijtimoiy-siyosiy muammolar paydo bo'lishi bilangina o'zgardi. Shunday qilib, ishlab chiqarish jarohatlariga qarshi kurashda asosiy e'tibor mehnat sharoitlarini yaxshilashga qaratildi. Poligonlarni tashkillashtirish uchun joy etishmasligi muammosi chiqindilarni qayta ishlash masalasiga katta qiziqish uyg'otdi. Avtarkkiya (iqtisodiy yakkalanish, mamlakatning, mintaqaning mustaqilligi) istagi milliy resurslar iqtisodiga olib keldi. Biroq, o'sha davrda ishlab chiqarish uchun atrof-muhitning dastlabki shartlari deyarli mavjud emas edi (istisnolarni o'rmon va qishloq xo'jaligi sohalarida topish mumkin).

1.3. Ekologik menejmentning kontseptual apparati va uning fan tizimidagi o'rni

Ekologik menejment bo'yicha umum e'tirof etilgan ta'rif mavjud emas. Shuning uchun zamonaviy maxsus adabiyotda ushbu kontseptsiyaga nima sarmoya kiritilishini ko'rib chiqish kerak.

Oldingi bobda aytib o'tilganidek, ekologik menejmentni shakllantirish korxonalarining tashqi muhitidagi o'zgarishlar ta'siri ostida sodir bo'ldi. Ekologik va shu bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy tahdidlar boshqaruvning barcha sohalariga ekologik maqsadlarni birlashtirishni talab qildi. Shuning uchun ekologik menejment birinchi navbatda maxsus menejmentning bir turi sifatida qaralishi kerak (kirishga qarang). Ekologik menejmentni ikki xil talqin qilish mumkin: o'rganish predmeti, metodikasi bo'lgan mustaqil fan sifatida, shuningdek ma'lum mexanizmlar va vositalardan foydalanish bilan tavsiflanadigan amaliy faoliyat sohasi sifatida.

G'arb mamlakatlarida - ekologik menejment asoschilari - va butun dunyoda eng keng tarqalgan atama Environmental management atamasidir. Menejment tushunchasini rus tiliga “menejment” yoki “boshqarish” deb tarjima qilish mumkin. “Environment” odatda “atrof-muhit” deb tarjima qilinadi, bu Yer fani bo'yicha odamlar va boshqa tirik organizmlarning yashash muhitini anglatadi.

Menejment bu murakkab faoliyat bo'lib, unda boshqaruv ob'ekti va sub'ekti asosida alohida tarmoqlarni ajratish mumkin. Shunday qilib, investitsiyalarni boshqarish - investitsiyalarni boshqarish, inson resurslarini boshqarish - xodimlarni boshqarish, ishlab chiqarishni boshqarish - ishlab chiqarishni boshqarish va boshqalar. Tabiiyki, ushbu talqinning soddaligi va tanishligi sizni “Environmental management” rus tiliga “ekologik menejment” yoki “atrof-muhitni boshqarish” deb tushiniladi. Shu bilan birga, atrof-muhit nihoyatda murakkab o'zini o'zi boshqaradigan tizim sifatida boshqaruv ob'ekti sifatida qaralmasligi kerakligi aniq. Shunga qaramay, ushbu talqin bir qator o'quv nashrlarida, shuningdek ISO 14001 standartining birinchi versiyasining rasmiy tarjimasida qo'llaniladi (GOST R ISO 14001-98, ilovaga qarang). Bugungi kunda aksariyat mualliflar “Environmental management” kombinatsiyasining eng maqbul tarjimasini “ekologik menejment” ekanligiga qo'shilishadi. Xuddi shu talqin ISO 14001 standartining ikkinchi va uchinchi versiyalarining rus tiliga tarjimasida ham o'z aksini topdi.

Bu shuni anglatadiki, “atrof-muhit” tushunchasi ekologik menejmentni o'rganish uchun ahamiyatsiz bo'lib qoladi? Chunki, ekologik menejment sharoitida uning o'ziga xos talqinini tushunmasdan, boshqaruv predmetini tushunish mumkin emas.

Darhaqiqat, birinchidan, bu sohada “atrof-muhit” atamasi tirik organizmlarni emas, balki boshqaruv sub'ektlari sifatida faoliyat ko'rsatadigan tashkilotlar va korxonalarni anglatadi. Shunday qilib, ISO 14001 xalqaro standarti atrof-muhitni “tashkilot faoliyat ko'rsatadigan muhit, shu jumladan havo, suv, er, tabiiy resurslar, o'simlik, hayvonot dunyosi, odamlar va ularning munosabatlari” deb ta'riflaydi. Ushbu kontekstdagi “atrof-muhit” tushunchasi tashkilotdan mahalliy, mintaqaviy yoki global tizimgacha bo'lgan atrof-muhitga taalluqli ekanligi ta'kidlangan (GOST R ISO 14001-2016, 3.2.1-band).

Ikkinchidan, atrof-muhit tarkibi yanada murakkablashadi. Tabiatshunosning nuqtai nazari bo'yicha atrof-muhit tirik, jonsiz (inert) va bioinert moddalardan iborat bo'lib, atrof-muhit ob'ektlari tabiiy, tabiiy-antropogen yoki antropogen kelib chiqishi bo'lishi mumkin. Ekologik menejment nuqtai nazaridan atrof-muhit an'anaviy ko'rinishda tashkilot muhitining tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shunday qilib, “Betriebliches Umweltmanagement” kitobida quyidagi ekologik komponentlar ajratilgan¹²:

- makonning bir qismi bo'lgan atrof-muhit, shu jumladan tashkilotning yaqin va uzoq atroflari;
- atrof-muhitning ijtimoiy komponenti - tashkilotning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy muhiti;
- atrof-muhitning texnik jihatdan tsivilizatsiyalashgan tarkibiy qismi - inson tomonidan yaratilgan barcha ob'ektlarning (binolar, transport vositalari va boshqalar) jami;
- atrof-muhitning ekologik komponenti (tabiiy muhit) - yashash maydoni (havo, suv, tuproq va unda yashovchi o'simlik va hayvonot dunyosi).

---

¹²Betriebliches Umweltmanagement:Grundlegendes Umwelt managements:Umweltmanagementim Punktions bereicdeo; fallbeispieleausder Praxis/von Peter Michaelis. Herne, Berlin. Verl. Neue. 1999. S.6.

Boshqa mualliflar uchun tabiiy muhit umuman tashkilot muhitining alohida tarkibiy qismi sifatida ko'rinmaydi (ammo bu tabiiy omillarni e'tiborsiz qoldirishni anglatmaydi). Korxonalar muhitiga yana bir qarash¹³:

- jamiyatning urf-odatlarini, me'yorlari va an'analari bilan belgilanadigan ijtimoiy-madaniy soha;
- fan va texnika taraqqiyoti darajasi bilan ajralib turadigan texnologik soha;
- bozor ishtirokchilari (etkazib beruvchilar va iste'molchilar to'plami) tomonidan belgilanadigan iqtisodiy soha va ularning o'zaro munosabatlari;
- alohida siyosiy guruhlar va birlashmalarning irodasiga, shu jumladan jamoatchilik fikrini shakllantirishga bog'liq bo'lgan siyosiy soha.

Sh.Shaltteggerning keyingi ishlarida. ushbu to'rtta sohaga huquqiy cheklolar to'plami bilan belgilanadigan huquqiy yoki huquqiy soha qo'shiladi¹⁴. Agar biz rus tilida so'zlashadigan ilmiy makon haqida gapiradigan bo'lsak, menejment bo'yicha adabiyotlarda "tashkilotning tashqi muhiti" sifatida atrof-muhitga o'xshash qarashlar ta'kidlangan¹⁵.

Shunday qilib, ekologik menejmentsohasidagi "atrof-muhit" tushunchasi boshqaruv yondashuvi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Bu an'anaviy tabiatshunoslik ta'rifidan ancha kengroq va tashkilotlar faoliyat ko'rsatadigan atrof-muhitning murakkabligini, boshqaruv jarayonida hisobga olinishi kerak bo'lgan omillarning ko'pligi va xilma-xilligini aks ettiradi. Keling, rus tilidagi adabiyotlarda berilgan "ekologik menejment" tushunchasini (xronologik tartibda) ba'zi talqinlarini ko'rib chiqaylik.

---

¹³ Schaltegger S., Sturm A. Oekologieorientierte Entscheidungen in Unternehmen. Oekologisches Rechnungswesen statt Oekobilanzierung. Bern. Stuttgart. Wien. Haupt. 1994. S. 9.

¹⁴ Schaltegger S., Burritt R., Petersen H. An Introduction to Corporate Environmental Management: Striving for Sustainability. Greenleaf Publishing Limited, 2000. S. 116.

¹⁵ Брасс А.А. Менеджмент: Наука и практика конструктивного руководства : учебное пособие. / А.А.Брасс. Минск. Современная школа. 2006. С. 7-9. Учебник под. ред. В.И Коралева. М.: Экономист. 2006. . С. 57-61. Фатхудинов Р.А. Производственный менеджмент. Учебник для Вузов. Питер 2006. С. 21-33.

- “Ekologik menejment - bu jamiyatning barqaror rivojlanishi va tabiatni muhofaza qilish sharti bilan insonning tabiiy, texnogen va ijtimoiy jarayonlarga, shuningdek atrof-muhit ob'ektlariga ularning atrof-muhit, iqtisodiy, madaniy va boshqa ehtiyojlarini qondirish uchun ongli ravishda ta'sirini tartibga solishdan iborat bo'lgan boshqaruvning maxsus sohasi”¹⁶

- “Ekologik menejment - atrof-muhitga asoslangan bozorni boshqarish va boshqarish tizimi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit ifloslanishining oldini olishning iqtisodiy mexanizmi; loyihalar va dasturlarning ekologik maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan kompleks ko'p qirrali tadbirlardir”¹⁷.

- “Ekologik menejment- bu mustaqil boshqaruv turi bo'lib, u umumiy boshqaruv tizimining ajralmas qismi bo'lib, tabiatni boshqarishning atrof-muhitga ta'siridan kelib chiqadigan oqibatlarni boshqarish, shuningdek, ularni muayyan ekologik ob'ektning barqaror rivojlanishi uchun oqilona foydalanishga yo'naltirilgan. umuman jamiyat”¹⁸.

- “Ekologik menejment - bu atrof-muhit sifatini saqlashga, tartibga soluvchi ijtimoiy, ekologik va iqtisodiy parametrlarni ta'minlashga qaratilgan tartibga solish jarayoniga asoslangan maxsus boshqaruv tizimi»¹⁹.

- “Ekologik menejment- tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilishni boshqarish”²⁰.

---

¹⁶ Фомин С.А. Уразов В.А. Экологический менеджмент и маркетинг.// Экология, охрана природы и экологическая безопасность. Учеб. пособие для системы повышения квалификации и переподготовки госслужащих М.: МНЭПУ, 1997. С. 426-445. Цит по: Серов. Экологический аудит. М 1999. С.118.

¹⁷ Кошкин Л.И., Хачатуров А.Е., Булатов И.С. Менеджмент на промышленном предприятии: учеб. пособие. М.:РХТУ им. Д.И. Менделеева, 2000. 205 с.

¹⁸ Куриленко В.В. Основы управления природо- и недропользованием. Экологический менеджмент. Спб. Из-во. С – Петербургского университета. 2000. 208 с.

¹⁹ Менеджмент и маркетинг в экологии: хрестоматия. Автор. В.И.Лопатин. М. 2001.

²⁰ Чернышова В.И. Системные основы экологического менеджмента : учеб.пособие. Ю.П.Козлова. М.: Изд-во РУДН. 2001 С.203.

- “Ekologik menejment - bu boshqarish ob'ektining biologik xususiyatlari va menejning ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlari bilan belgilanadigan tabiiy jarayonlarni xavfsiz boshqarish”²¹.

- “Ekologik menejment- bu turli xil tabiiy resurslar va ekologik muammolarni hal qilish bilan bog'liq bo'lgan sanoat tashkilotining iqtisodiy boshqaruv sohasining elementidir”²².

- “Ekologik menejment- bu korxonalarining kundalik faoliyati va ularning biznes strategiyasida ekologik muammolarni hal qilishda tizimli yondashuv”²³.

- “Ekologik menejment - bu zamonaviy ishlab chiqarishni ekologik yo'naltirilgan boshqarish tizimidir. Ekologik menejmentning maqsadi - boshqarish ob'ekti sifatida atrof-muhitning kerakli, mumkin va zarur holatiga erishish; ekologik inqiroz va ekologik ofatlar ehtimolini minimallashtirish.”²⁴

- “Ekologik menejment- atrof-muhitning rejalashtirilgan sifatiga (holatiga) erishish uchun iqtisodiy, ma'muriy, ijtimoiy, texnologik, axborot omillaridan foydalanishga asoslangan tabiatni muhofaza qilish va tabiatni boshqarish faoliyatini boshqarish”²⁵.

- “Ekologik menejment- bu munosabatlar tizimidir va shu bilan birga iqtisodiy ierarxiyaning turli darajalarida - korxonalar va munitsipalitetdan milliy va global iqtisodiyotgacha paydo bo'ladigan turli xil tabiiy resurslar va ekologik muammolarni hal qilishni boshqaradigan usullar to'plamidir”²⁶.

- “Ekologik menejment- bu korxonalar iqtisodiy faoliyatining ekologik va iqtisodiy modeli”.

---

²¹ Степановских А.С. Прикладная экология. Охрана окружающей среды: учебник для ВУЗов. М.: ЮНИТИ – ДАНА. 2003 С. 723.

²² Семечкин А.Е. Систем управления окружающей средой в отраслях строительной отрасли. Учебное пособие. М.: ЭКЦ. Мет –сертификация. 2003 С.3.

²³ Руководство по разработке и внедрению систем экологического менеджмента

²⁴ Масленникова И.С. Кузнецов Л.М. Пшенин В.Н. Экологический менеджмент. С . 10.

²⁵ Геоэкология и прородопользование: понятийно-терминологический словарь/ В.В. Козин. Смоленск. Ойкумена. 2005. С.233.

²⁶ Радыкин О . Экологический менеджмент . учеб-метод. Пособие. МИНСК. С 5.

- “Ekologik menejment- bu korxonada ISO 14000 seriyali xalqaro standartlari qoidalariga asoslangan va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish talablari va ekologik xavfsizlikni hisobga olgan holda korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan standartlashtirilgan ekologik menejment tizimi”.

- “Ekologik menejment- atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatni boshqarish “.

- “Ekologik menejment- zamonaviy ishlab chiqarishni ekologik yo'naltirilgan boshqarish tizimi”.

Shubhasiz, ushbu ta'riflarning har birida oqilona don mavjud, ammo ularning hech biri quyidagi sabablarga ko'ra aniq deb tan olinishi mumkin emas.

1. Ta'riflarning bir tomonlama bo'lishi (ular, masalan, maqsadlar, sohalar, muallif eng muhim deb hisoblagan faoliyatni amalga oshirishning ayrim tamoyillariga tegishlidir).

2. Ko'pgina ta'riflar ko'rib chiqilayotgan faoliyat qaysi darajada - korxonalar yoki davlat darajasida amalga oshirilayotganligini kuzatmaydi, bu “Ekologik boshqarish” va “Ekologik menejment” tushunchalarining chalkashishiga olib keladi (batafsil ma'lumot uchun quyida ko'rib chiqing).

3. Faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari aniq emas. Shunday qilib, ba'zi ta'riflarda “Ekologik menejment” iborasini “Ekologik tartibga solish”, “Ekologik rejalashtirish”, “Ekologik nazorat qilish”, “Ekologik hisobga olish” yoki “Ekologik muhitni baholash” bilan almashtirish mumkin va ular mantiqiy bo'lib qoladi.

4. Ba'zi ta'riflarda “ekologik menejment” va “ekologik menejmenttizimi” tushunchalarining chalkashligi mavjud.

Shunday qilib, ekologik menejmentning mohiyati va o'ziga xosligi oshkor qilinmaydi. Ayni paytda, ekologik menejmentni boshqa atrof-muhitni muhofaza qilish mexanizmlaridan ajratib turadigan bir qator xususiyatlar mavjud. Shunday qilib, Stefan Xensch ekologik menejment kontseptsiyasining beshta tarkibiy qismini ajratib ko'rsatdi.

- Boshqarish vazifasi - bu korxonani boshqarish va rivojlantirish uchun ekologik yo'naltirilgan tashkilot (shuning uchun bu ijro vazifasi emas, balki boshqaruv vazifasidir).

- Keng ko'lamli maqsadlar. Ekologik menejment to'g'risida gap ketganda, bizni nafaqat bozor maqsadlari va ramka sharoitlari, balki manfaatdorlik guruhlarining butun sohasi (davlat, jamiyat va boshqalar) ham qiziqtiradi.

- Keng ko'lamli faoliyat. Ekologik menejment barcha faoliyat sohalarida harakatlarni talab qiladi. Bu innovatsion menejment yoki sifat menejmenti kabi murakkab faoliyat.

- Korxonaning keng miqyosli xarakteri. Ekologik muammolar odatda alohida korxonaning chegaralari, mas'uliyati va imkoniyatlaridan oshib ketadi va keng vertikal qarorni (masalan, qayta ishlash va umr aylanishining rivojlanishi) va gorizontal raqobatni (masalan, butun sanoat bo'ylab qayta ishlash) talab qiladi.

- Faol harakatlarga yo'naltirish. Reaktiv yoki mudofaa muhitini boshqarish odatda samarasiz. Aksincha, samarali boshqaruv ekologik xavf va imkoniyatlarni hisobga olgan holda faol harakatlarni o'z ichiga oladi.

Keling, ekologik menejmentni tavsiflovchi yana bir nechta “boshlang'ich nuqtalar” ni qo'shaylik:

- menejmentning sub'ekti - bu tashkilot (aniqrog'i, uning boshqaruv funktsiyalarini bajaradigan xodimlar guruhi);

- boshqaruv ob'ekti - mulk shaklidan qat'i nazar tashkilotlar, tashkilotlarning alohida bo'linmalari va tashkilotlar ichida yuzaga keladigan individual jarayonlar, tashkilotning atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri, tashkilotlarning shaxsiy tarkibi, shuningdek tashkilotlarning birlashmalari (assotsiatsiyalar, uyushmalar, moliyaviy va sanoat guruhlari, tarmoqlar va boshqalar);

- fan sifatida ekologik menejment tadqiqot ob'ekti - tashqi muhit ta'sirini hisobga olgan holda, ayniqsa atrof-muhit bilan moddiy va energiya almashinuvini hisobga olgan holda, boshqarish ob'ektlarining ishlash qonuniyatlari;

- boshqaruv predmeti - tashkilotning atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirining xususiyatlari, ekologik madaniyat, tashkilot resurslari, manfaatdor tomonlar bilan munosabatlar, atrof-muhit aspektlarini funktsional boshqaruv quyi tizimlariga jalb qilish, tashkilot mahsulotlari;

- ekologik menejmentning asosiy printsiplari - tashabbuskor, ixtiyoriy, ifloslanishning oldini olishga yo'naltirilganlik, manfaatdor tomonlar bilan ochiq muloqotlar, tashkilotlarning o'z atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri to'g'risida ob'ektiv ma'lumotlarga tayanish.

Ammo rus tilidagi manbalarda “ekologik menejment” atamasining talqini - bu aysbergning faqat uchi. Agar monografiyalarda, darsliklarda qanday mavzular muhokama qilinayotganiga, ularning nomi “ekologik menejment” iborasi bo'lganiga e'tibor bersangiz, bundan ham jiddiyroq muammolarni ko'rishingiz mumkin. Shunday qilib, ekologik menejment niqobi ostida, ko'pincha atrof-muhitni tartibga solish, atrof-muhitni sug'urtalash, atrof-muhitni litsenziyalash, atrof-muhitni sertifikatlash va boshqalar kabi davlat ekologik menejment mexanizmlari ko'rib chiqiladi.

Bunday yondashuv noto'g'ri, chunki menejment ma'lum bir iqtisodiy birlikni boshqarishdagi yollangan menejerlarning faoliyatini anglatadi. Va atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi davlatni tartibga solish mexanizmlari biznesni yuritishning asosiy shartlaridan boshqa narsa emas. Shuning uchun ekologik menejment va davlat boshqaruvini ajratish zarur.

Ekologik menejment va boshqarish o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni o'rganadigan S.V.Makarov va T.V.Gusevaning ishlariga to'xtalamiz²⁷. Mualliflarning ta'kidlashicha, ushbu ikkita faoliyatning asosiy funktsiyalari odatda bir-biriga to'g'ri keladi:

- ekologik siyosat va majburiyatlarni asoslash;
- ekologik tadbirlarni rejalashtirish;
- ichki va tashqi atrof-muhit faoliyatini tashkil etish;
- xodimlarni boshqarish;
- atrof muhitga ta'sirini boshqarish va resurslardan foydalanish;
- ichki atrof-muhit monitoringi va atrof-muhit nazorati;
- ekologik tadbirlar natijalarini tahlil qilish va baholash;

---

²⁷Макаров С.В., Гусева Т.В. Экологический менеджмент. М.: Эколайн. 1998. 58 с.

- ekologik menejment va ekologik menejment tizimini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish.

Shu bilan birga, “ekologik menejment an'anaviy funktsiyalarni yuzaki va rasmiy ravishda amalga oshiradigan bir qator funktsiyalar va tegishli faoliyatning sezilarli rivojlanishi, chuqurlashishi va kengayishi bilan tavsiflanadi. Masalan, ekologik siyosat va majburiyatlarni asoslash, tashqi atrof-muhit faoliyatini tashkil etish, ekologik menejment va ekologik menejment tizimini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish.

Ekologik faoliyat natijalarini tahlil qilish va baholash funktsiyasi, avvalambor, an'anaviy menejmentda mavjud bo'lmagan ekologik menejment tizimini auditorlik tekshiruv vazifalarini belgilashga kirishadi. Bundan tashqari, bir qator boshqa xususiyatlar uchun ekologik menejment va menejment o'rtasidagi farqlarni ajratish mumkin (1-jadvalga qarang).

Oxir oqibat, S.V.Makarov va T.V.Guseva quyidagi ta'riflarni berishadi.

Ekologik menejment- bu davlat organlari va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning, asosan, ekologik qonunchilikning majburiy talablarini bajarishga, shuningdek tegishli maqsadlar, loyihalar va dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirishga qaratilgan faoliyatidir. Ekologik menejment bu ekologik samaradorlik va ekologik adolat tamoyillari asosida ishlab chiqilgan o'zlarining ekologik maqsadlariga, loyihalari va dasturlariga erishishga qaratilgan faol va samarali faoliyatdir.

Ushbu yondashuv ham tanqid qilindi. “Ekologik menejment (korxonada, tashkilotda va davlat organi faoliyatida) nafaqat atrof-muhit to'g'risidagi qonun hujjatlari, GOSTlar, ko'rsatmalar va h.k.larning rasmiy tashqi bosimi bilan rag'batlantirilishi mumkin. qabul qilmaslik) boshqaruv qarorlaridir. Aksincha, atrof-muhit bo'yicha menejmentlarning qarorlari va faoliyati nafaqat ichki ekologik samaradorlik va ekologik adolat tamoyillari asosida rag'batlantiriladi. Ularning har qandayida, u yoki bu tarzda, qonunchilikning cheklovlari va talablari, rasmiy va boshqa ichki korporativ yo'riqnomalar, ular o'zlarining ishlarining samaradorligi qanchalik

shaxsan manfaatdor bo'lishlaridan qat'iy nazar, ustundir.”²⁸ Ekologik boshqaruv va menejment o'rtasidagi farqlar (Makarov asosida tuzilgan, Guseva, 1998).

1-jadval

Ekologik menejment va menejment o'rtasidagi farqlarni

Tanlovlarning taqqoslanishlari	Ekologik boshqaruv	Ekologik menejment
Sub'ektfaoliyati	Davlat hokimiyati va xo'jalik yurituvchi sub'ektlari tomonidan amalga oshiriladi	Faqatgina xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan amalga oshiriladi
Faoliyat motivatsiyasi	Ekologik qonunchilik talablari bilan belgilanadigan tashqi motivatsion faoliyat	Avvalo ekologik samaradorlik va ekologik adolat tamoyillari bilan belgilanadigan ichki motivatsion faoliyat
Tashabbuskorlik faoliyati	Majburiy faoliyat	Faoliyat asosda tashabbuskor va ixtiyoriydir
Xodimlarning roli va motivatsiyasi	Ish vazifalari va ko'rsatmalari doirasida amalga oshiriladigan tadbirlar	Menejning yakuniy natijaga shaxsiy qiziqishiga bog'liq bo'lgan va uning malakasi, tajribasi va san'ati bilan belgilanadigan faoliyat
Faoliyat natijasi	Natija ustidan boshqaruv jarayonining ustunligi. Salbiy natijalarga e'tibor bermaslik	Menejment natijalarining ularga erishish jarayonlaridan ustunligi. Salbiy natijalardan faol foydalanish
Faoliyatga yondashish	Dastlab rasmiylashtirish, konservatizm va cheklash	Dastlabki faoliyat, yangi imkoniyatlar va yo'llarni izlash zaruriyati, ijodiy jihatlar
Samarali faoliyatning fal'sifikatsiya sharoiti	Samarali faoliyatni taqlid qilish va soxtalashtirishning nisbatan qulayligi	Samarali faoliyatni taqlid qilish va soxtalashtirishning amaliy imkonsizligi

²⁸Серов Г.П. Экологический аудит. С.116.

Shunga qaramay, ekologik menejmentning ushbu talqini ko'plab mutaxassislar tomonidan tan olingan. Buni ekologik menejment bo'yicha oxirgi o'n yil adabiyotlarda keng qo'llanilganligi tasdiqlaydi.²⁹

O'zgartirilgan shaklda ushbu ta'rif G.S.Ferar tomonidan berilgan: “ekologik menejment bu ma'muriy boshqaruvning umumiy tizimi doirasida ekologik siyosatni shakllantirish va amalga oshirish va tashkilot faoliyatining ekologik jihatlarini boshqarishga qaratilgan tadbirkorlik sub'ektlarining tashabbuskor faoliyati”³⁰. Xuddi shu yo'nalishda ekologik menejment ushbu qo'llanmada muhokama qilinadi. S.V.Makarov va T.V.Gusevaning yondashuvi ekologik menejmentning asosiy tarkibiy qismlari va tamoyillarini belgilash nuqtai nazaridan oqilona donga ega bo'lishining yagona sharti bilan, lekin motivatsiya nuqtai nazaridan emas va ayniqsa, uning ekologik menejmentga qarshi chiqishi nuqtai nazaridan emas. Aksincha, ekologik menejment- bu ekologik menejment turi deb aytish to'g'ri. Rus tilidagi adabiyotlarda “ekologik menejment” tushunchasi nafaqat tashkilot, korxonalar faoliyati, balki davlat, davlat organlari faoliyati bilan bog'liq holda juda tez-tez ishlatilganligi sababli, N.V.Paxomova va boshqalar³¹ atrof-muhitni korporativ boshqarish kontseptsiyasini kiritdilar, ko'rib chiqilayotgan mavzu bo'yicha keyingi bir qator nashrlar.

Korporativ ekologik menejment - bu korxonalar (tashkilot) faoliyatini ushbu shakllarda, yo'nalishlarda, partiyalarda va boshqalarda boshqarish, bu to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita korxonaning atrof-muhit bilan aloqasi bilan bog'liq tizimdir. Ekologik menejmentni talqin qilishga tanlangan yondashuv bilan (Makarov, Guseva, 1998), “ekologik menejment” va “korporativ atrof-muhit menejmenti” ta'riflarini sinonim sifatida ko'rib chiqishni ajratmaslik mumkin.

---

²⁹Анисмов А.В. Экологический менеджмент. Учебник . Ростов на Дону. Феникс 2009 С. 10.

³⁰Ферару Г. Экологический менеджмент: учеб. для бакалавриата и магистратуры / Г. Ферару. — М.: Феникс, 2012 — 7 с.

³¹Пахомова Н. В. Экологический менеджмент СПб. Питер.2003 с. 259.

Ekologik menejment, uning ilmiy va amaliy tarkibiy qismlariga, shu jumladan xalqaro standartlarda nazarda tutilgan EMT mexanizmiga ta'sir ko'rsatadigan eng batafsil talqin GP Serov va boshq. Uning so'zlariga ko'ra, ekologik menejment:

- yagona yaxlit tizimiy yondashuv asosida ishlab chiqilgan va korxonalar / tashkilot faoliyatini maqbul (tanlangan mezon ma'nosida) boshqarishni amalga oshirish uchun zarur va etarli bo'lgan nazariy qoidalar, printsiplar, qonuniy vositalar va tashkil etish uslublari to'plami. tabiiy resurslardan foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish, texnogen va ekologik xavfsizlik, shu jumladan favqulodda vaziyatlardan himoya qilishda;

- menejment sohasi, uni amalga oshirishda korxonaning ma'muriy (boshqaruv) apparati tomonidan tabiiy resurslardan foydalanishni boshqarish, atrof-muhitni muhofaza qilish, texnogen va ekologik xavfsizlikni ta'minlash va favqulodda vaziyatlardan himoya qilish bo'yicha faoliyati; shu jumladan ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyati strategiyasi yoki korxonaning raqobatbardoshligi bilan bog'liq masalalar;

- keng qamrovli boshqaruv mexanizmi huquqiy vositalar, huquqiy, ma'muriy-iqtisodiy, tashkiliy-texnik, moliyaviy, ekologik-iqtisodiy, ta'limiy va boshqa xarakterdagi chora-tadbirlar, bu Rossiya qonunchiligida mustahkamlangan va o'zaro bog'liq protseduralarning asosini tashkil etadi. ISO 14001, ISO 19011 xalqaro standartlari va Rossiya Federatsiyasining bir xil milliy standartlari talablariga muvofiq.

ISO 14001 standarti “ekologik jihat” atamasini taqdim etadi.

Ekologik jihat - bu atrof-muhit bilan o'zaro aloqada bo'lgan yoki ular bilan aloqada bo'lishi mumkin bo'lgan tashkilot faoliyati, uning mahsulotlari yoki xizmatlari elementi (3.2.2-band). Kontseptsiyani aniqlashtirish uchun standartda “Atrof muhit ajihati atrof-muhitga ta'sir (lar) ni keltirib chiqarishi mumkin” degan yozuv mavjud. Atrof-muhitga ta'sir, o'z navbatida, “atrof-muhitning salbiy yoki ijobiy o'zgarishi, bu tashkilotning ekologik jihatlaridan to'liq yoki qisman kelib chiqadigan” deb ta'riflanadi. Shunday qilib, ekologik jihat va ta'sir sababiy aloqalar bilan bog'lanadi. Masalan, “atmosfera ga chang chiqarish” ekologik jihati “havoning ifloslanishi (kimyoviy tarkibining o'zgarishi)” ta'siriga olib keladi.

“Ekologik jihat” atamasi EMTni tushunish uchun juda muhimdir. Yuqorida ko'rsatilgandek, EMTning mohiyati ko'pincha ekologik menejmentorqali tavsiflanadi. Bundan tashqari, ushbu atama ko'pincha EMTni doimiy takomillashtirish sharoitida atrof-muhitni yaxshilashni nazarda tutganda qo'llaniladi, bu tashkilot faoliyati, mahsuloti yoki xizmatlarining atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirishni anglatadi.

Shu bilan birga, “faoliyat”, “texnologik jarayon”, “jarayon”, “protsedura” va “ekologik jihat” tushunchalarini tahlil qilish “ekologik jihat”atamasi o'rinli degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. “Jihat” bilan almashtiring. Faqatgina biron bir texnologik jarayon (faoliyat elementi) u yoki bu shaklda atrof-muhit bilan o'zaro aloqada bo'lganda.

Ekologik menejment kontseptsiyasi uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan yana bir tushuncha bu «stejkxolder»tushunchasidir (manfaatdor yoki jalb qilingan tomon). Zamonaviy menejment tashkilotlarni manfaatdor tomonlarning har xil manfaatlari harakatlari sohasida faoliyat ko'rsatadigan ijtimoiy institutlar sifatida qaraydi. GOST R ISO 14001-2016 (A. 3-band) da ta'kidlanganidek, “stejkxolder” va “manfaatdor” atamaları sinonimdir.

Manfaatdor shaxs deganda, faoliyatni amalga oshirishga yoki qaror qabul qilishga ta'sir ko'rsatishi, ularga ta'sir qilishi yoki o'zlarini oxirgisi deb bilishi mumkin bo'lgan shaxs yoki tashkilot tushuniladi (o'sha erda, 3.1.4-band). Manfaatdor tomonlarning kontseptsiyasi 5 bobda batafsil muhokama qilinadi.

Barqaror rivojlanish haqidagi munozaralar yana bir muhim kontseptsiyaning paydo bo'lishiga olib keldi –“ekologik samaradorlik”, samaradorlik, foydali ta'sir, qaytish (ingliz tilidan ekologik samaradorlik). Barqaror rivojlanish bo'yicha Butunjahon ishbilarmonlar kengashi (WBCSD) tomonidan taklif qilingan ushbu atama ishlab chiqarilgan jamoat foydasi va atrof-muhitga salbiy ta'sir o'rtasidagi munosabatlarni anglatadi. Ekologik samaradorlik kamroq resurslardan foydalangan holda ko'proq tovar va xizmatlar yaratish va kamroq chiqindilar va ifloslanishlarni yaratish g'oyalariga asoslangan. Buning uchun WBCSD quyidagi imkoniyatlarni taklif etadi: tovar va xizmatlarning moddiy va energiya sarfini kamaytirish, toksik moddalarning tarqalishi va tarqalishini kamaytirish, materiallar va chiqindilarni qayta

ishlash imkoniyati, qayta tiklanadigan manbalardan maksimal darajada foydalanish, uzoq umrga yaroqli mahsulotlar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish intensivligini oshirishdir³².

Ekologik samaradorlik kontseptsiyasining ahamiyati barqaror rivojlanish yo'lidagi taraqqiyotni baholashning miqdoriy o'lchovi topilganligi bilan belgilanadi.

1.4. Ta'lim tizimida ekologik menejmentning o'rni

Ekologikmenejmentning fan sifatida asosiy toifalari bilan shug'ullanib, ekologikmenejmentning fan tizimidagi o'rnini aniqlash kerak. Ekologikmenejment bu tabiatshunoslik bilimlari, ijtimoiy va texnik fanlarning mevalari talab qilinadigan fanlararo ilmiy yo'nalishdir.

Ushbu yo'nalishning asoslari ilmiy boshqarish metodologiyasi doirasida tizimli, situatsion, jarayonli ilmiy yondashuvlarni birlashtirish, statistik tahlil qilish usullaridan keng foydalanish, ekspert baholari, sotsiologik va psixologik tadqiqotlar, iqtisodiy boshqaruv usullari bilan tuzilgan. Shu bilan birga, tashkilot murakkab ijtimoiy va texnik tizim sifatida qaraladi. Uning tashkiliy tuzilmalari, boshqaruv funktsiyalari, boshqaruv amaliyoti usullari to'g'risida shakllangan tushunchalar boshqaruvning barcha ixtisoslashgan turlarida, shu jumladan atrof-muhit sharoitida ham o'z aksini topgan³³. Ammo uning tadqiqot ob'ekti, printsiplari va vositalarini tushunish uchun fizika-geografik bilimlarni, shuningdek, jamoat bilan bog'liq bo'lgan (amaliy ekologiya, atrof-muhit iqtisodiyoti, ekologikmenejment va atrof-muhit xavfsizligi) atrof-muhit fanlari bagajini o'z ichiga olgan keng tabiatshunoslik bazasi talab qilinadi. Kompaniya faoliyati, mahsuloti va xizmatlarining ekologik samaradorligini baholash jarayonlarning texnik tavsiflarini bilishni talab qilganligi sababli ekologikmenejmentda muhandislik bilimlari ham talabga ega. Bundan tashqari, ekologikmenejment atrof-muhitni muhofaza qilishning huquqiy jihatlarini bilishni talab qiladi.

---

³² Lovins L. Hunter. Rethinking production. State of World. 2008 . P 34.

³³ Гагина Н.В. Экологическая экспертиза, менежмент и аудит. Учебно –метод. комплекс для студентов высших учебных заведений спец. 1-33 01 02. Геоэкология / Н.В. Гагина. МИНСК. БГУ. 2011.С 105.

Aytgancha, VAK mutaxassisliklari pasportlariga ko'ra, ilmiy fanlarning, shu jumladan turdosh va turdosh fanlarning tizimidagi o'rnini aks ettiruvchi, ekologikmenejment alohida mutaxassislik sifatida ajratilmagan (bu fanlararo aloqalarni tasdiqlaydi). Ekologikmenejment doirasida o'rganilgan masalalar "Iqtisodiyot va xalq xo'jaligini boshqarish" ixtisosligini o'rganishning bir necha yo'nalishlari bo'yicha, xususan, quyidagilar.

- Menejment (shu jumladan bo'limlar: "Strategik boshqaruv, uni amalga oshirish usullari va shakllari"; "Tashkilotning tashqi va ichki muhiti"; "Tashkilotga manfaatdor tomonlarning o'rni va ta'siri"; "Biznesning ijtimoiy va ekologik javobgarligi"; "Tashkilotni boshqarish jarayoni, uning alohida quyi tizimlari va funktsiyalari"; "Qiymat zanjirlarini shakllantirish va boshqarish"; "Tashkilotlar uchun boshqaruv tizimlarini loyihalash"),

- Tabiatni boshqarish iqtisodiyoti (bo'limlar: "Antropogen omillarning (inson hayoti, sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, energetika, transport va boshqalar) ekologikmenejment qarorlarini asoslash uchun ta'sirini tahlil qilish"; "Korxonalarni ko'kalamzorlashtirish hisobiga ularning faoliyati samaradorligi va barqarorligini oshiruvchi dasturlarni shakllantirish"; "Atrof-muhitni oqilona boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish").

- Marketing (bo'limlar: "Strategik va operatsion marketingning uslubiy asoslari, mazmuni, shakllari va usullari"; "Marketing faoliyatining tashqi va ichki muhitining holati va rivojlanish tendentsiyalari, bozor segmentatsiyasi va bozor uyalarini aniqlash").

- Standartlashtirish va mahsulot sifatini boshqarish (korxonalar (tashkilot) atrof-muhit sifatini shakllantirishning tashkiliy-iqtisodiy jihatlari bo'yicha bo'lim mavjud).

2-Mavzu: Ekologik menejment doirasida asosiy muhandislik yondashuvi sifatida moddiy va energiya oqimlarini boshqarish.

Reja:

2.1. Ekologik menejment bosqichlari, funktsional quyi tizimlari va vositalari.

- 2.2. Ekologik menejment (funktsional quyi tizimlari) yo'nalishlari**
- 2.3. Materiya oqimini boshqarish kontseptsiyasi**
- 2.4. Materiya oqimini boshqarishning amaliy ahamiyati**
- 2.5. Kompaniyaning operatsion strategiyasi va transformatsiyasi.**

✎ **Tayanch iboralar:** Modda oqimlarini boshqarish, interfaol daraja, hududiy daraja

Materiya oqimini boshqarish kontseptsiyasi

Yuqorida aytib o'tilganidek, ekologikmenejment strategik boshqaruvning bir turi bo'lib, uning maqsadi korxonada faoliyatini tabiiy resurslardan foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish, texnogen va ekologik xavfsizlik, shu jumladan favqulodda vaziyatlardan himoya qilish bo'yicha faoliyatni boshqarishdir. Bunday boshqaruv korxonada modda va energiyadan foydalanish va uni o'zgartirish jarayonlari ma'lum bo'lgan deb taxmin qiladi. Ularni hisobga olish uchun bir qator uslubiy yondashuvlar ishlab chiqilgan: atrof-muhitni hisobga olish, atrof-muhit balanslari va hayot aylanish jarayonini baholash, mahsulot turini atrof-muhit bo'yicha tahlil qilish va boshqalar. Ushbu vositalar uchun umumiy narsa shundaki, ular atrof-muhitni hisobga olgan holda jarayonlarning har tomonlama miqdoriy tahliliga xizmat qiladi. jihatlari. Shu bilan birga, ifloslantiruvchi moddalarning alohida chiqindilariga emas, balki ma'lum chegaralar doirasida o'rganilayotgan materiallar yoki mahsulotlarning butun yo'liga e'tibor qaratiladi³⁴.

Ushbu ekologikmenejmentvositalari moddiy oqimlarni boshqarish (*Material Flow Management*, нем. *Stoffstrommanagement*) deb atalmish - ularni hisobga olish va tahlil qilish asosida materiya oqimlariga maqsadli, mas'uliyatli, yaxlit va oqilona ta'sir ko'rsatishga asoslangan (8.3-bo'limga qarang)³⁵.

Moddaning oqimi - har qanday moddaning uni qazib olishdan (tabiiy xom ashyo shaklida) turli xil takomillashtirish bosqichlari orqali yakuniy mahsulot bosqichiga, uni iste'mol qilish va qayta ishlatishga (agar shunday bo'lsa) utilizatsiya qilinishgacha bo'lgan yo'lidir. "Materiya oqimi" tushunchasi ma'lum darajada o'zboshimchalik. Birinchidan, bu holda "materiya" kimyoviy elementlar, birikmalar, moddalar va energiyani anglatadi. Ikkinchidan, oqimlarning o'zlaridan tashqari, moddaning zaxiralari ham hisobga olinadi (masalan, ombor zaxiralari). Moddalar oqimining oddiy namunasi sanitariya-tesisatdagi suvdur (materiyaning chindan ham uzluksiz oqimi). Ammo materiya oqimini qanday izohlash mumkin, masalan, uzoq vaqt davomida sodir bo'ladigan yuklarni omborga etkazib berish. Boshqacha qilib aytganda, moddaning oqimi doimo ko'rib chiqilayotgan tizim elementlari o'rtasida moddalar yoki energiya almashinuvi sodir bo'lganda yuz beradi.

Har doim "materiya oqimi" tushunchasi aniqlanadi: bu ma'lum bir miqdordagi ma'lum miqdordagi moddalarning ma'lum vaqt davomida A nuqtadan B nuqtagacha

---

³⁴FriegeH. Engelhardt C. Henreling K.O. Dasmanagementvon Stoffsiromed: geteilte Verantwortung. Nutzen filr alle. Berlin. N.Y. Shringer. 1998. S34.

³⁵ Friege H. Engelhardt C. Henreling K.O. Op.cir. S. 17.

harakatlanishi haqida. Binobarin, moddalar oqimi tizimini quyidagi parametrlar bilan tavsiflash mumkin.

- Materiya harakatlanadigan nuqtalarning xususiyatlari (ekotizim qismlari, ishlab chiqarish jarayoni bosqichlari);
- Yuqorida ko'rsatilgan punktlar orasidagi moddalar oqimi to'g'risidagi ma'lumotlar (moddaning turlari va miqdori);
- Oqim o'lchovlari qisqartiriladigan vaqt birligi.

Moddalar oqimi tizimlari antropogen kelib chiqishi va tabiiy ekotizimlari bilan ham bog'liqdir. Modda oqimlarini boshqarish haqida gap ketganda, biz, avvalambor, texnik tizimlardagi boshqaruvni nazarda tutamiz. Shu bilan birga, modda oqimlarini boshqarish atrof-muhit maqsadlari uchun majburiy majburiylikka xos emas. Shunday qilib, ishlab chiqarishning har bir shakli materiya oqimlari ustidan qandaydir nazorat turini o'z ichiga oladi: materiya mahsulotning ma'lum xususiyatlariga erishish uchun ataylab ishlatiladi. Shunday qilib ishlab chiqarish jarayonini boshqarish moddalar oqimi ustidan nazorat shakllaridan biridir. Xuddi shunday, modda oqimlarini ekologik yo'naltirilgan boshqarish ham ishlab chiqarish jarayonini o'zlashtirishni o'z ichiga oladi, lekin asosan ekologik maqsadlarda. Bunday holda, avvalambor, mahsulotning ba'zi xususiyatlariga erishish haqida emas, balki atrof muhitga zarar etkazish yoki xavf tug'diradigan moddalar oqimlarini boshqarish haqida gap boradi.

Moddalar oqimini boshqarish turli darajalarda mumkin:

- korxonada darajasi (mahsulotlar, jarayonlarni o'rganish);
- interfaol daraja (korporatsiyalar, sanoat tarmoqlari);
- hududiy daraja (geografik, ma'muriy-hududiy birlik).

Shunday qilib, modda oqimlarini boshqarish, avvalambor, moddalar oqimi bilan bog'liq ekologik muammolarni ko'rib chiqish va ularga qarshi kurashish uchun yangi yondashuvdir. Ushbu vosita qisqa muddatli muvaffaqiyatlarga emas, balki o'rta va uzoq muddatli o'zgarishlarga qaratilgan. Asbobning uzoq muddatli yo'nalishi, shuningdek, dastlabki tahlillardan katta ta'sir kutmaslik kerakligini anglatadi. Birinchi tahlil juda ko'p qimmatli ma'lumotlarni bergan taqdirda ham, moddaning oqimlarini tahlil qilishning to'liq salohiyati faqat tahlil takrorlanganda aniqlanadi (ma'lumotlar yangilanishi). Shunday qilib, modda oqimlarining muntazam tahlillarini o'tkazish zarur. E'tibor bering, materiya oqimini birinchi marta tahlil qilish qiymati juda katta, ammo tahlilni har bir takrorlash bilan ular kamayadi.

4.2. Materiya oqimini boshqarishning amaliy ahamiyati

Modda oqimlarini boshqarish maqsadlari barqaror rivojlanish va ekologik menejment maqsadlariga mos keladi. Ulardan asosiysi atrof-muhit ifloslanishini kamaytirish yoki moddalar oqimini optimallashtirish. Bunga zararli materiallardan foydalanishni oldini olish, ularni almashtirish, xom ashyo va energiya sarfini kamaytirish, suv, havo va tuproq ifloslanishining oldini olish, chiqindilarni, shu

jumladan qadoqlash chiqindilarini kamaytirishni, shovqin ifloslanishini va ekotizimlarga boshqa ta'sirlarni oldini olish orqali erishish mumkin.³⁶

Korxonalar uchun moddalar oqimini boshqarish imkoniyatlarini ko'rib chiqing. Ushbu vositani amaliy qo'llash tajribasi shuni ko'rsatadiki, qoida tariqasida tashkilotlar oqimlarni optimallashtirishning bir yoki ikkita yo'nalishini tanlaydilar, bu esa ekologik xavf-xatarlarning katta qismini tashkil etadi:

- energiya (elektr, tabiiy gaz, neft, bug', issiq suv, issiqlik nurlanishi);
- suv, chiqindi suv (qoida tariqasida, tarkibni hisobga olgan holda);
- chiqindilar;
- havo chiqindilari, ishchi hudud havosidagi ifloslantiruvchi moddalarning konsentratsiyasi;
- individual loyihalar doirasida kamdan-kam hollarda tekshiriladigan yordamchi materiallar (masalan, moylash materiallarining ishlash muddatini ko'paytirish, ishlatilayotgan zararli moddalar sonini kamaytirish maqsadida);
- xom ashyo va mahsulotlarning tarkibi (ayniqsa farmatsevtika sanoati va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda muhim ahamiyatga ega);
- dizayn, mahsulotni ishlab chiqish;
- tuzilmalarni, jarayonlarni, mahsulotlarni maqbul rejalashtirish va bajarish;
- qurilish faoliyatini optimallashtirish (binolarni issiqlik izolatsiyasi bo'yicha loyiha echimlari, qurilish materiallarini tanlash);
- binolarni texnik jihozlash (energiya, suvdan samarali foydalanadigan "aqlli" binolar);
- jihozlarni yaxshi holatda saqlash;
- yarim tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirish (masalan, choyshab yoki matoni kesishda bo'shliqlarning bunday shaklini va joylashishini tanlash, bunda yarim tayyor mahsulotlarning maksimal miqdori va minimal chiqindilar olinadi xom ashyoning bir birligidan).

Moddalar oqimini boshqarishda asosiy savollardan biri bu jarayonda turli manfaatdor tomonlar qanday rol o'ynashi kerak? Ushbu sohadagi manfaatdor tomonlarning asosiy vazifalarini ta'kidlab o'tamiz:

- ishlab chiqaruvchi - jarayonlar va mahsulotlar, shu jumladan qadoqlash sohasidagi ekologik yangilik;
- ishlab chiqaruvchilar va savdo - mahsulot turlarini va ta'minot logistikasini yaxshilash;
- iste'molchi va utilizator - mahsulotni qayta ishlatish va yo'q qilishni optimallashtirish.

Shunday qilib, materiya oqimlarini boshqarish nafaqat bitta tashkilot doirasida amalga oshiriladi, balki uning manfaatdor tomonlar bilan aloqalarining butun tarmog'iga ta'sir qiladi. Binobarin, moddalar oqimini boshqarishning muhim elementi bu jarayon ishtirokchilarining atrof-muhitga etkazilgan zararni kamaytirish bo'yicha maqsadga muvofiq hamkorlikidir. Bunday holda, davlat bilvosita rol o'ynaydi,

---

³⁶Friege H. Engelhardt C. Henreling K.O. Das management von Stoffsiromed: geteilte Verantwortung. Nutzen filr alle. Berlin. N.Y. Shringer. 1998. S 20.

materiya oqimlarining o'zlariga emas, balki moddalar oqimlarini boshqarish sub'ektlarining xatti-harakatlariga ta'sir qiladi (tegishli ramka shartlari orqali).

Amalda, modda oqimini boshqarishning quyidagi shakllari ajratilgan ³⁷.

- Mahsulotlarning ekologik sifatini yaxshilash. Manfaatdor tomonlarning hamkorligi nisbatan kam zarur bo'lgan ushbu sohada ekologik toza materiallar va yordamchi moddalarni maqsadli tanlashga yo'naltirilgan. Atrof-muhitni optimallashtirish jarayonining "dvigateli" savdo yoki etkazib beruvchilarga bosim o'tkazadigan ishlab chiqaruvchilar bo'lishi mumkin (xom ashyolarga talablar qo'yish yoki muvofiqlik sertifikatlarini talab qilish).

- Xizmat va ishlab chiqaruvchining javobgarligi. Bozorga moddalar, yarim tayyor mahsulotlar, materiallar etkazib beruvchi kompaniya zanjirining keyingi ishtirokchilariga moddalar bilan ishlashni optimallashtirishda yordam beradi (masalan, atrof-muhit uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishgacha, foydalanish bo'yicha batafsil ko'rsatmalardan foydalanish, maslahat berish va h.k.).

- Mahsulotning hayotiy davrini optimallashtirish. Ishlab chiqaruvchi mahsulotning butun tsiklini ekologik jihatdan optimallashtirishga harakat qiladi. U nafaqat etkazib beruvchilarga nimani etkazib bera olishlarini belgilaydi (birinchi holatda bo'lgani kabi), shuningdek, mahsulot qiymat zanjirining yuqori va quyi oqim ishtirokchilari bilan birgalikda barqaror mahsulot ishlab chiqaradi. Ushbu shaklni quyidagilar bilan to'ldirish maqsadga muvofiqdir.

- Mahsulotni qayta ishlatish va yo'q qilish. Ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotidan maqbul foydalanishni va yo'q qilishni tashkil qiladi (boshqa manfaatdor tomonlar bilan birgalikda mahsulot dizaynini o'zgartiradi, yo'q qilish uchun zarur bo'lgan infratuzilmani tashkil qiladi).

Moddalar oqimini boshqarish tashkilotlari tomonidan turli yo'llar bilan ishlatilishi mumkin. Birinchidan, bitta loyihani amalga oshirish mumkin, masalan, inshootlarni qurish yoki rekonstruksiya qilish, rejalashtirish jarayonlari, yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish. Bunday holda, ma'lumotlar bir marta, odatda qo'lda to'planadi (maxsus dasturlardan foydalanmasdan). Ikkinchidan, yillik, choraklik, oylik, haftalik tadqiqotlar, masalan, atrof-muhitga oid hisobotlarni tayyorlash, atrof-muhitni muhofaza qilish choralari ishlab chiqish va amalga oshirish uchun mumkin. Ma'lumotlarni yangilash oralig'i qancha qisqa bo'lsa, shunchalik ma'lumotlarni yig'ish jarayoni avtomatlashtiriladi. Uchinchidan, har kungi, soatlik tadqiqotlar odatda faoliyatning ekologik samaradorligini oshirish uchun emas, balki ishlab chiqarish jarayonlarini texnik, texnologik nazorat qilish maqsadida amalga oshirilishi mumkin.

Moddalar oqimini tahlil qilish natijasida tashkilotlar korxonada moddiy va energetik jarayonlar to'g'risida to'liq va ishonchli ma'lumotlarga ega bo'lish bilan bog'liq ko'plab afzalliklarga ega:

- korxonaning haqiqiy moddiy va energetik holatining shaffofligi;
- jarayonlar tafakkurini shakllantirishga ko'maklashish;
- atrof-muhitga ta'sirini aniqlash;

---

³⁷ Friege H. Engelhardt C. Henreling K.O. Das management von Stoffsiromed: geteilte Verantwortung. Nutzen filr alle. Berlin. N.Y. Shringer. 1998. S 20.

- resurslar sarfini va tegishli xarajatlarni kamaytirish (moddalar oqimini optimallashtirish hisobiga);
- ekologik xatarlarni kamaytirish, sug'urta shartnomalarining yanada qulay shartlari;
- ekologik audit va atrof-muhit nazorati uchun axborot asoslari.

ISO 14001 xalqaro standartiga mos keladigan ekologikmenejmenttizimlariga tatbiq etilganda, modda oqimlarini boshqarish ekologik jihatlarni aniqlash uchun juda foydali (GOST R ISO 14001-2016 6.1.2-bandi).

4.3. Materiya oqimini boshqarish tartibi

Moddalarning oqimlarini boshqarish uchun asos modda oqimlarini tahlil qilish orqali shakllanadi (7-rasm). Odatda jarayonlarni boshqarish va rejalashtirishda moddalar oqimini tahlil qilish ishlab chiqarish jarayonini batafsil jarayon-texnik o'rganish sifatida tushuniladi. Moddalar oqimlarini ekologikmenejment kontekstida moddalar oqimini tahlil qilish ushbu qo'llanilish doirasidan tashqariga chiqadi - bu ularning manbalaridan yakuniy saqlash yoki yo'q qilish joyiga oqimlarning hajmini hisobga oladigan vositadir³⁸.

Moddalar oqimini tahlil qilishning boshlang'ich nuqtasi korxonada buxgalteriya hisobi tizimi doirasida hisoblab chiqilgan pul va energiya oqimlari (xom ashyo, yordamchi materiallar, tayyor mahsulotlar va boshqalar). Bundan tashqari, ma'lumotlarni yig'ishning quyidagi usullari qo'llaniladi:

- maxsus tadqiqotlar, masalan, chiqindilar tarkibi, energiya oqimlari, issiqlik yo'qotishlari, zararli moddalardan foydalanish;
- energiya hisoblagichlari ko'rsatkichlarini o'qish, suv sarfi;
- ekspertlar o'rtasida so'rovnoma (sifatli va indikativ miqdoriy baholash);
- qimmat o'lchovlar o'rnini bosadigan hisob-kitoblar va kompyuter modellashtirish natijasida olingan miqdoriy baholash.

Ikkinchi bosqich - materiya oqimlarini baholash, bu savolga javob beradi, moddiy oqimlar bilan bog'liq ta'sirlar ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlar nuqtai nazaridan qabul qilinadimi?

Uchinchi qadam - strategiyani ishlab chiqish, mavjud maqsadlarga muvofiq modda oqimlarini boshqarish bo'yicha chora-tadbirlarning eng yaxshi kombinatsiyasini aniqlash. Tsikl strategiyani amalda qo'llash bilan yakunlanadi - tadbir o'tkazish va ularning samaradorligi va samaradorligini nazorat qilish³⁹.

---

³⁸Friege H. Engelhardt C. Henreling K.O. Das management von Stoffsiromed: geteilte Verantwortung. Nutzen filr alle. Berlin. N.Y. Shringer. 1998. S 34.

³⁹ Erfassungvon Stoffstromen aus naturwissenschaftlichear und wirtschafts wissenschfdicher Sicht zur Schaffung elner Datejbasis fur die Entwiklung eines Stoffstromen management. E. Plinke // Studieoprogramm Umwelivertraglichts Stoffstromenmanagement. S. 14.

Ushbu material oqimini boshqarish sxemasi mahsulot qiymati zanjirida ishtirok etadigan tashkilotlar uchun maqbuldir.⁴⁰

Bundan tashqari, moddalar oqimini boshqarish alohida hududlarning (munitsipalitetlar, mintaqalar, shtatlar) ekologik holatini baholash va tartibga solish uchun ishlatilishi mumkin. Moddalar oqimlarining mintaqaviy tahlillarini o'tkazishda quyidagi savollarga javob berish kerak⁴¹:

- Ko'rib chiqilgan “mintaqa” tizimidagi tanlangan modda uchun antropogen va tabiiy jarayonlar, tovar oqimlari va omborlar qaysi?

- Vaqt o'tishi bilan bu oqimlar qanday o'zgaradi, bu erda materiya to'planishi yoki uning miqdori kamayadi?

- Antropogen va tabiiy oqimlar va moddalar zaxiralarining nisbati qanday?

- Oqimlarni, omborlarni qaerda va qanday qilib eng maqbul tarzda ko'rib chiqishingiz mumkin?

Mintaqaviy darajadagi moddalar oqimini tahlil qilish quyidagicha amalga oshirilishi mumkin:

- tadqiqot maqsadlarini aniqlash (shu jumladan, materiallarni tanlash);

- tizimning ta'rifi, ya'ni hisobga olinishi zarur bo'lgan tizimlarning moddiy oqimlari va jarayonlarining fazoviy va vaqt chegaralarini va ularning o'zaro munosabatlarini tanlash;

- mavjud ma'lumotlarga asoslangan dastlabki energiya balansini (energiya va massani tejash qonunini hisobga olgan holda);

- tuzilgan balansga nisbatan sezgirlik tahlilini o'tkazish (berilgan savollarga mos keladigan oqimlar va materiallar zaxiralarini tanlash; arzon narxlarda aniqlanishi mumkin bo'lganlarni tanlash);

- moddalar oqimini o'lchash (namuna olish, tahlil qilish, adabiy va statistik baholash, balanslarni tuzish yordamida);

- natijalarni taqdim etish, ularning maqsadi olingan ma'lumotlarning odatda muhim miqdorini ozgina tushunarli bo'lgan asosiy topilmalarga qisqartirishdir. Ushbu bosqichda materiallar, materiallar oqimlari modellari, grafik qo'llanmalar bo'yicha ma'lumotlar banklaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, modda oqimlarini boshqarish korxonalarini bo'linishidan tortib hududiy bo'linmalarigacha har xil darajada talab qilinadigan mahsulotlar va jarayonlarni atrof-muhitni optimallashtirishning asosiy vositasidir. Hozirgi vaqtda modda oqimlarini boshqarish milliy, mintaqaviy va shahar darajalarida, ayniqsa tabiiy resurslar va chiqindilarni boshqarish nuqtai nazaridan davlat ekologik siyosatining vositasi sifatida keng qo'llanilmoqda. Ayni paytda ilmiy jihatdankorxonalarda, xususan iqtisodiyotning moddiy talab qiladigan tarmoqlarida (metallurgiya, kimyo sanoati) moddalar oqimini boshqarish maqsadga muvofiqligini asoslab berdi.

Nazorat savollari:

---

⁴⁰Friege H. Engelhardt C. Henreling K.O. Das management von Stoffsiromed: geteilte Verantwortung. Nutzen filr alle. Berlin. N.Y. Shringer. 1998. S 48.

⁴¹Friege H. Engelhardt C. Henreling K.O. Op.cir. S. 49.

1. “Modda oqimlarini boshqarish” iborasiga ta'rif bering. Moddalar oqimini ekologik yo'naltirilgan boshqarish nimaga xos?
2. Nima uchun moddalar oqimini boshqarishni mahsulot va jarayonlarni atrof muhitni optimallashtirishning asosiy vositasi deb hisoblash mumkin?
3. Moddalar oqimini nazorat qilishning maqsadlari va moddalar oqimlarini tahlil qilish natijasida olinadigan foydalar nimalardan iborat?
4. Moddalar oqimini boshqarishda turli manfaatdor tomonlarning o'zaro ta'sirining rollari va imkoniyatlarini tavsiflab bering.
5. Modda oqimlarini boshqarish jarayoni qaysi bosqichlardan iborat?
6. Muayyan hududiy birliklar bilan bog'liq bo'lgan moddalar oqimini tahlil qilish printsiplari qanday?

3-mavzu: Xayotiylik tsiklni baholash

Reja:

3.1. Mahsulotning xayotiylik tsikli jarayonini baholashning mohiyati va maqsadi

3.2. ISO 14040 seriyasiga muvofiq xayotiylik tsiklini baholash metodikasi

✎ **Tayanch iboralar:** *Mahsulot va xizmatlarni loyihalashtirish, ishlab chiqish xususiyatlari, loyihalashtirish bosqichlari, AVS – injiniring.*

Bugungi kunda ekologikmenejmentning asosiy yo'nalishlaridan biri ma'lum bir korxonada hududidagi ishlab chiqarish jarayonlariga emas, balki ushbu jarayonlar natijasida hosil bo'lgan mahsulotlarga yo'naltirilgan. Turli xil moddalar, energiya, axborot oqimlari va natijada atrof-muhitga ta'sir qilish mahsulot ishlab chiqarish, ulardan foydalanish, yo'q qilish yoki yo'q qilish bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda atomlarning texnogen aylanishi juda katta, shuning uchun ishlab chiqarish hajmi va sotish bozorlarining doimiy ravishda o'sib borishi sharoitida ishlab chiqarishni optimallashtirish maqsadi innovatsion texnologiyalar va mahsulotlar bo'lib, ular moddiy va energiya sarfi pastligi va ularga salbiy ta'sirning past darajasi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, biz zamonaviy ekologik talablarga eng mos keladigan mahsulotlarni tanlash va ularni optimallashtirish muammosiga duch kelmoqdamiz. Shu nuqtai nazardan, mahsulotning butun hayot tsikli davomida (shunday qilib aytganda, “beshikdan qabrgacha”) materiallar va energiya oqimlarini ro'yxatdan o'tkazish va

baholashga imkon beradigan *Life cycle assessment* — LCA metodologiyasiga qiziqish tobora ortib bormoqda, uni maqsadga muvofiq ravishda takomillashtirish ⁴².

ISO ga muvofiq, hayot tsiklini baholash - bu ma'lumotlarning yig'ilishi, mahsulot oqimining, chiqadigan oqimlarning taqqoslanishi va baholanishi, shuningdek mahsulotning butun hayot tsikli davomida atrof-muhitga mumkin bo'lgan ta'sirlari (GOST R ISO 14040-2010, 32-bet) kelyirilgan. Xususan, quyidagi hayot tsikli bosqichlari, birlik jarayonlari va oqimlari e'tiborga olinishi kerak: asosiy ishlab chiqarish/qayta ishlash jarayonlari, mahsulotni taqsimlash/tashish, yoqilg'i, elektr va issiqlik energiyasini ishlab chiqarish va ulardan foydalanish, mahsulotlarni ishlatish/ishlatish va texnik xizmat ko'rsatish, mahsulotlarni yo'q qilish va ishlab chiqarish chiqindilari, ishlatilgan mahsulotlarni yo'q qilish (shu jumladan qayta ishlatish, qayta ishlash va chiqindilarni yo'q qilish natijasida energiyani tiklash), qo'shimcha materiallar ishlab chiqarish, asosiy uskunalarni ishlab chiqarish, texnik xizmat ko'rsatish va ishdan chiqarish, qo'shimcha ishlar (masalan, yoritish va isitish).

Shu bilan birga, mahsulotning hayotiy tsikli tizimi (mos keladigan "mahsulot tizimi"ning birinchi nashrida, ingliz tilidan, mahsulot tizimi) bir yoki bir nechta o'ziga xos xususiyatlarni bajaradigan elementar oqimlar va mahsulot oqimlari bilan birlik jarayonlari to'plami sifatida tushuniladi. mahsulotning hayot aylanish jarayonini simulyatsiya qiladigan funktsiyalar (GOST R ISO 14040-2010, 3.28).

Masalan, 14-rasmda polietilen va alyuminiy bilan laminatlangan kartondan tashkil topgan tetrapack mahsulotni qadoqlash tizimi tasvirlangan. Ushbu savdo qadoqlash bilan bir qatorda, iste'molchilarga ichimliklar etkazib berishda gofrokarton qutilar, yog'och palletlar va strech plyonkalari ishlatiladi, shuning uchun tizimga tegishli ishlab chiqarish binolari kiradi. Mahsulotlarning atrof-muhitga ta'sirini ko'rib chiqishda aynan shunday yondashuv zarurati, bir tomondan, tabiiy shartlar - tirik mavjudotning fizik-kimyoviy birligi, termodinamika qonunlari, ichki dinamik muvozanat qonuni bilan ekotizimlar bog'liq.

Atrof muhitni baholash uchun ifloslantiruvchi moddalarning bir tabiiy muhitdan ikkinchisiga ko'chishi ehtimoli juda muhimdir, chunki ifloslantiruvchi moddalarning transmedial harakatini etarlicha baholamaslik ma'lum bir inson faoliyatining ekologik oqibatlari to'g'risida noto'g'ri xulosalarga olib keladi. Shunday qilib, chiqindi gazlarni tozalash tufayli biz ifloslantiruvchi moddalarning havoga chiqarilishini kamaytiramiz, ammo biz yangi muammoga duch kelmoqdamiz - juda zaharli tozalash chiqindilari, ular oxir-oqibat ko'milib tuproq va er osti suvlarining ifloslanishiga olib keladi. Mahsulotni baholashga an'anaviy yondashuv bilan, yashirin ko'rinadigan bunday ta'sirlar hisobga olinmaydi. Hayotiylik tsiklni baholashmuqobil mahsulotlarni to'liq baholash va ob'ektiv taqqoslash imkonini beradi.

Boshqa tomondan, atrof-muhit uchun salbiy oqibatlar ishlab chiqarish zanjirining barcha bo'g'inlarida, tabiiy muhitdan moddalar va energiyani (resurslarni) olib tashlashdan boshlab va ularning tarqalishi natijasida ularning qaytishi bilan tugaydi.

---

⁴²Ковель М.С., Притужалова О. А. Практическая значимость экологической оценки жизненного цикла продукции // Методы оценки соответствия 2015. № 5. С. 14-15.

Chiqindilar shakli va boshqalar zanjirlar odatda tabiatning turli xil foydalanuvchilari tomonidan boshqariladi. Shunday qilib, atrof-muhit munosabatlari bizni alohida iqtisodiy sub'ekt - mahsulot ishlab chiqaruvchisi chegaralaridan chiqib ketishga majbur qiladi va texnologik jarayonning oldingi va keyingi bosqichlarini hisobga oladi⁴³.

Shunday qilib, HTB mahsulotning hayotiy tsiklining birlik bosqichlarini ko'rib chiqishda hisobga olinmagan ekologik muammolarning barcha turlarini aniqlashga imkon beradi va shu bilan atrof-muhitni muhofaza qilishda profilaktika tamoyilini qo'llab-quvvatlaydi. HTB, atrof-muhitni hisobga olish va eko-balans kabi, moddalar oqimini tahlil qilishga asoslangan. U nomlangan vositalardan quyidagilar bilan farq qiladi:

- Birinchidan, mahsulotning barcha qiymat zanjirini qamrab olgan tadqiqotning keng doirasi;
- ikkinchidan, HTB doirasida nafaqat materiallar va energiya oqimlari, balki ularning atrof-muhitga ta'siri, o'ziga xos ekologik muammolar, shuningdek, ularni baholash bilan bog'liqligi to'g'risida ma'lumot to'planadi;
- Uchinchidan, bu usul iqlim isishi va kislotali yomg'ir kabi turli xil ekologik muammolarni taqqoslashga imkon beradi.

HTB XX asrning 60-70-yillarda AQSh va Evropada paydo bo'ldi., uning gullab-yashnashi 80-yillarga to'g'ri keldi. XX asr ayni paytda o'rtacha statistik ko'rsatkichlar asosida eng tez-tez o'rganiladigan mahsulotlar (masalan, qadoqlash, qurilish materiallari) va ishlab chiqarish jarayonlari (masalan, energiya ishlab chiqarishning turli usullari) bo'yicha ma'lumotlar bazasi yaratildi.

Dunyo bo'ylab bir necha yuz amaliy tadqiqotlar o'tkazildi. Quyidagi turdagi mahsulotlar tadqiqot ob'ektlariga aylandi: qadoqlash materiallari va qadoqlash, qog'oz va bosma materiallar, kimyoviy mahsulotlar, shu jumladan uy kimyoviy moddalari, qurilish materiallari, yoqilg'i, metallurgiya mahsulotlari, elektrotexnika, to'qimachilik mahsulotlari, oziq-ovqat, tagliklar va asboblar gigienasidir.

HTB ko'pincha solishtirma xarakterga ega bo'lib, bir xil funktsiyani bajaradigan alternativ mahsulotlarni, masalan, bioyoqilg'i va qazilma yoqilg'ilar, bir martalik qog'oz sochiqlar va oddiy to'qimachilik sochiqlari, turli xil televizor modellari yoki boshqa maishiy texnika. Natijada, mahsulotlarning ayrim turlariga ustunlik berishning ilmiy asoslanishi berilgan. Tadqiqot yo'nalishi har xil bo'lishi mumkin. Masalan, qadoqlashning har xil turlarini taqqoslashda, qadoqlash materiallarini ishlab chiqarish texnologiyalari, ularning tarkibi (fotoalbom yoki qayta tiklanadigan xom ashyolardan foydalanish), qadoqlashning maqsadi va usullarini (bir martalik yoki qayta ishlatiladigan konteynerlar, garov tizimining ta'siri).Umuman olganda, HTBni standartlashtirish metodologiyani birlashtirishning eng muhim bosqichiga aylandi, bu turli tadqiqotlar natijalarining taqqoslanishini yaxshilashga va ushbu metodologiyaning salohiyatini oshirishga imkon berdi.

---

⁴³ Притужалова О.В. Оценка жизненного цикла продукции элемент экологической политики // Стандарты и качество. 2007 № 2. С 56 – 70.

ISO 14040 seriyasiga muvofiq xayotiylik tsiklini baholash metodikasi

HTB ning birinchi bosqichida - maqsad va qo'llanilish doirasini belgilashda - tadqiqotning maqsadi va o'rganilayotgan tizimning chegaralari (vaqtinchalik va fazoviy) belgilanishi, foydalanilgan ma'lumotlar manbalari, shuningdek baholash uchun ishlatiladigan usullar belgilanishi kerak.

Atrof-muhitga ta'sirini tavsiflash va ularning tanlovini asoslash kerak.

HTB o'tkazish maqsadini belgilash tadqiqotning quyidagi xususiyatlarini aniqlashni o'z ichiga oladi (GOST ISO 14040-2010, 5.2.1.1-band): maqsadli foydalanish, tadqiqot o'tkazish sabablari, mo'ljallangan auditoriya (masalan, kimga ma'lumot berilishi kerak) tadqiqot natijalari to'g'risida), natijalar jamoatchilikni xabardor qilish uchun taqqoslanadigan bayonotlarda ishlatilishi kerakmi.

O'rganilayotgan mahsulotning hayotiy tsikli tizimi uchun funktsional birlikni, ya'ni taqqoslash birligi sifatida foydalaniladigan mahsulotning hayot tsikli tizimining miqdoriy ko'rsatkichini aniqlash kerak. Funktsional birlik mahsulotning aniqlangan xususiyatlarini (ishlash xususiyatlarini) aniqlaydi. Uning asosiy vazifasi - kirish va chiqish oqimlarini o'z ichiga olgan taqqoslama namunaning mavjudligini ta'minlash. Bunday shablon HTB natijalarining taqqoslanishini ta'minlash uchun zarurdir, bu ayniqsa qiyosiy tadqiqotlarda juda muhimdir.

Funktsional birlik mos yozuvlar oqimi deb ataladi (ba'zan "asosiy oqim" deb tarjima qilinadi) - bitta funktsional birlik hajmida funktsiyani bajarish uchun zarur bo'lgan mahsulotning hayotiy tsikli tizimidagi jarayonlardan chiqadigan oqimlarning o'lchovi. Funktsional birliklarning namunalari va mos yozuvlar oqimlari (ba'zi hollarda ular bir-biriga to'g'ri keladi) 4 - jadvalda keltirilgan.

4 –jadval

Funktsional birliklar (FB) va mos etalon oqimlari (EO) misollari

Tizim nomi	FB va EO ga misollar
Po'lateritish tizimi	FB - 1 tonna po'lat quyma EO - 1 tonna po'lat
Po'latdan tayyor mahsulotlar (masalan, quvurlar) ishlab chiqarish tizimi	FB - 1t tayyor mahsulotlar EO - 1t po'lat
Qoplama tizimi (bo'yoq tizimi)	FB - ma'lum vaqt davomida qoplamaning chidamliligini kafolatlaydigan ma'lum bir qalinlikdagi bo'yoq qatlami bilan qoplangan sirt maydoni - EO - ma'lum bir sirt maydonini qoplash uchun zarur bo'lgan bo'yoqning o'rtacha og'irligi / o'rtacha hajmi
Qo'llarni quritish tizimlari: 1) sochiq yordamida 2) havo quritgichidan foydalanish	FB - qo'llarning quritilgan juftlari soni - 1) qo'llarni bir marta quritish uchun zarur bo'lgan qog'ozning o'rtacha og'irligi 2) bitta qo'lni quritish uchun zarur bo'lgan o'rtacha issiq havo miqdori

Deraza romlarini ishlab chiqarish tizimi: 1) alyuminiy profildan qilingan 2) yog'ochdan yasalgan	FB - ma'lum bir dizayndagi oyna ramkasi (masalan, to'siqsiz ikki bargli oyna) va ma'lum o'lchamdagi (masalan, 165 x 130 sm) EO - 1) bitta ramka ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan alyuminiy massasi 2) bitta ramka ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan yog'och massasi
Ichimliklarni to'ldirish tizimi	FB - iste'molchiga 1000 litr ichimlik EO etkazib berish uchun zarur bo'lgan qadoqlash - 1000 litr ichimlik tarkibidagi qadoqni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan qadoqlash materialining miqdori

Mahsulotning hayotiy tsikli tizimining chegaralarini belgilashga kelsak, tadqiqotga qaysi birlik jarayonlari kiritilishi kerakligi, shuningdek ushbu birlik jarayonlari tekshirilishi kerak bo'lgan tafsilotlar darajasini aniqlash kerak. Tizim chegarasini o'rnatish uchun ishlatiladigan mezonlarni aniqlash va asoslash zarur (qoida tariqasida, bu ko'rib chiqilayotgan jarayonda materiyaning asosiy oqimlarining massasi, energetik va ekologik ahamiyati). Shuningdek, tizimga kiritilgan har bir birlik jarayonini va ularning o'zaro bog'liqligini quyidagi sxema bo'yicha tavsiflang: xom ashyo yoki oraliq mahsulotlarni olish bosqichini ko'rsatadigan birlik jarayonining boshlanishi; birlik jarayonining ajralmas qismi bo'lgan transformatsiyalar va operatsiyalarning mohiyati; oraliq yoki yakuniy mahsulotni olish bosqichini ko'rsatadigan birlik jarayonining tugashi (GOST R ISO 14044-2007, 4.2.3.3-band).

Ma'lumot manbalariga kelsak, ma'lumot olishning bunday usullari printsiplial ravishda mumkin: tizim chegarasidagi birlik jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish maydonlarida yig'ish, hisob-kitoblar, taxminlar va adabiyot manbalari.

Eng aniq ma'lumotni ma'lum bir tekshirilgan mahsulot tizimida kerakli parametrlarni o'lchash (dastlabki ma'lumotlarni yig'ish) bilan ta'minlash mumkin.

Ushbu yo'lni qo'llab-quvvatlovchi dalillar - ma'lumotlarning dolzarbligi, kelib chiqishining shaffofligi va haqiqatga mosligi. Kamchiliklari - bu mehnat zichligi va ma'lumot olish uchun yuqori moliyaviy xarajatlar. Tijorat sirini saqlash bahonasida ma'lumotlarni yashirish ishonchli ma'lumot to'plashda to'siq bo'lib qolishi mumkin. Ushbu muammo, ayniqsa, mahsulotlarning hayot yo'lining boshlang'ich va oxirgi bosqichlarida, xom ashyo etkazib beruvchilardan, yarim tayyor mahsulotlar, yordamchi moddalardan, shuningdek sotuvchilar, iste'molchilar va tayyor mahsulotni qayta ishlovchi korxonalaridan ma'lumot olish zarur bo'lganda juda muhimdir.

Ikkilamchi ma'lumotlarning sifati, masalan, adabiyot ma'lumotlari, vaqtinchalik va fazoviy heterojenlik tufayli, albatta, pastroq. 1980-yillardan boshlab tovar-moddiy zaxiralarni to'plash muammolari tez-tez kuzatiladigan mahsulotlarning (masalan, qadoqlash moddalari, plastmassalar, kimyoviy moddalar, yoqilg'i) atrof-muhitga ta'siri to'g'risidagi ma'lumotlar banklari yordamida ozmi-ko'pmi muvaffaqiyatli hal qilindi.

Ularda to'plangan fon yoki asosiy inventarizatsiya ma'lumotlari etakchi ilmiy muassasalar tomonidan nashr etiladi. Shu bilan birga, inventarizatsiyaning dastlabki ma'lumotlari haqiqatni aks ettirmaydi, lekin sanoat o'rtacha yoki nazariy jihatdan hisoblangan qiymatlar va rivojlangan yoki orqada qolgan tarmoqlarning yuqori va past qiymatlarini yashiradi. Shunga qaramay, ushbu ma'lumotlarning keng jamoatchilikka taqdim etilishi HTBni hatto kichik va o'rta korxonalar tomonidan amalga oshirilishiga imkon beradi va yagona ma'lumot bazasi tufayli tadqiqotlar taqqoslanishini ta'minlaydi. Hayot tsikli inventarizatsiyasini tahlil qilish (HTITQ) - bu ishlab chiqarishda ishtirok etadigan moddalar va energiyaning kirish va chiqish oqimlari to'g'risida ma'lumotlar to'planadigan eng uzoq va eng qimmat bosqich. Ularni hisobga olish uchun ishlab chiqarish tizimi mahsulotning hayotiy tsikli (xomashyo qazib olish, yarim tayyor mahsulotlarni olish, mahsulotni ishlab chiqarish, sotish, ishlatish, yo'q qilish) bosqichlariga asoslangan holda alohida modullarga bo'linadi. Bundan tashqari, texnologiya jihatidan ayniqsa murakkab bo'lgan ma'lum bosqichlar doirasida ishlab chiqarish jarayonlariga mos keladigan modullarni tanlash mumkin. Masalan, polietilen plyonkani yarim tayyor mahsulotdan (donador past zichlikli polietilen) qadoqlash ishlab chiqarishda quyidagi modullarni ajratib olish maqsadga muvofiq: granulalarning erishi, plyonkaning ekstruziyasi, sovishi va qadoqlanishi. Inventarizatsiya tahlilini o'tkazishda muhim jihat - bu mahsulotlarning hayotiy tsikli bilan bog'liq bo'lgan barcha transport vositalarini hisobga olishdir - bu hayot tsiklining alohida bosqichlari o'rtasida (masalan, xom ashyo etkazib beruvchidan ishlab chiqaruvchiga) va ular ichida (masalan, korxonalarida).

HTITQga bajarilgan ishlarning batafsil tavsifi qo'shiladi. Har bir birlik jarayoni uchun ma'lumot manbalari qayd etiladi, yuzaga kelgan qiyinchiliklar, taxminlar va cheklovlar tavsiflanadi. Masalan, gaz yoki ko'mir bilan bog'liq bo'lgan kirish va chiqish oqimlarini mos keladigan kaloriya qiymatiga ko'paytirish orqali energiya oqimlariga aylantirishda uning eng yuqori, eng past yoki o'rtacha qiymatlaridan foydalanilishini ko'rsatish kerak. Tavsifning tafsilotlari inventarizatsiyani tahlil qilish natijalarining tekshirilishini va takrorlanishini ta'minlashi kerak. HTITQ ko'plab hisob-kitoblarni va ajratish tartib-qoidalarini talab qiladi. Masalan, Tetrapack qadoqlash uchun ma'lumotlar dastlab uning alohida tarkibiy qismlari (karton, alyuminiy, polietilen) bo'yicha yig'iladi. Keyin bitta funktsional birlikka qancha kirish va chiqish oqimlari tushishini hisoblash kerak, masalan, og'irligi 29,3 g bo'lgan birlashtirilgan material to'plami. Konvertatsiya karton, alyuminiy, polietilenning massa ulushiga mutanosib ravishda amalga oshiriladi. tayyor paket.

Bu erda tarqatishga ehtiyoj paydo bo'lgan vaziyatlarning misollari:

- bitta transport vositasida turli xil tovarlarni tashish;
- turli xil mahsulotlar ishlab chiqariladigan (tadqiq qilingan va boshqa har qanday mahsulotlar) sexning ishiga energiya oqimlari,
- har xil chiqindilarni yoqish uchun yoqish natijasida paydo bo'ladigan ifloslantiruvchi moddalarning oqava oqimlari.

Ushbu holatlarning barchasida, ular orasidagi jismoniy munosabatlarga asoslanib, ma'lum bir mahsulotga tegishli bo'lgan materiallar va energiya oqimlarining nisbatlarini hisoblash kerak. Bundan tashqari, ushbu bosqich ma'lumotlarni

tasdiqlashni (tasdiqlashni) o'z ichiga oladi, masalan, qoldiqlarni hisoblash orqali ularni tekshirish orqali ommaviy va energiya, bir qator ma'lumotlarni tekshirishni amalga oshirishi (sezgirlik tahlili, noaniqlik tahlili).

HTITQ bajarilishining natijasi jismoniy o'lchov birliklaridagi ma'lumotlar jadvali (5-jadval). Moddalar va energiya oqimlari haqida ma'lumot kiritish va ma'lumotlar maydonlarini tavsiflash uchun shablonlar - GOST R ISO 14048-2009.

Nazorat savollari:

1. Mahsulotlarni ekologik baholash zarurligini asoslang.
2. Mahsulotning butun tsiklini ko'rib chiqishning afzalliklari nimada?
3. HTB paytida hayot aylanishining qaysi bosqichlari hisobga olinadi?
4. HTB ning asosiy bosqichlari va ularning maqsadi qanday?
5. Hayotiy tsikl ta'sirini baholash qanday amalga oshirilishini aytib bering?

4-mavzu: Ekologik yorliqlash (markirovaka)

Reja:

3.1. Ekologik yorliqlashning maqsadi va foydalanish tamoyillari

3.2 Ekologik yorliqlashning turlari

✎ **Tayanch iboralar:** Ekologik yorliqlar, ishlab chiqish xususiyatlari, I toifa ekolabellar.

Ekologik yorliqlashning maqsadi va foydalanish tamoyillari

Ekologik yorliqlash so'nggi to'rt yillikda ekologik menejment vositalarining eng faol rivojlanayotgan vositalaridan biridir. Ekologik yorliqning sinonimlari sifatida quyidagi belgilar ishlatilishi mumkin: ekologik yorliqlar, yorliqlar, deklaratsiyalar, ekologik yorliqlar. Ularning barchasi mahsulotlarga yoki ularning qadoqlariga nisbatan qo'llaniladigan va mahsulotlarning ekologik xavfsizligining yuqori darajasidan dalolat beruvchi atrof-muhitning farqlanish belgilaridir.

Ekologik yorliqdan foydalanish turli manfaatdor tomonlar uchun, ayniqsa mahsulot ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar uchun juda ko'p foyda keltiradi:

- iste'molchining axborot manfaatlarini qondirish (xaridorlarning sotib olingan tovarlarning xususiyatlari va sifatleri to'g'risida xabardorligini oshirish) va sotib olish to'g'risida qaror qabul qilishda yordam berish;
- iste'molchilarning tabiatga kamroq ta'sir ko'rsatadigan tovarlarga bo'lgan talabini qondirishga yordam berish;
- barqaror mahsulotlarni ilgari surish va eko-yorliq bilan taqdirlangan mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarning bozor holatini yaxshilash.

Ekolabellarining tarqalishi atrof-muhitga minimal zarar etkazadigan mahsulotlar ishlab chiqarishga qiziqish uyg'otadi va markalanmagan mahsulotlar ishlab chiqaruvchilar tomonidan (ularning raqobatbardoshligini ta'minlash uchun).

Ekolabelni berish mezonlarini aniqlashning o'zi ham ko'kalamzorlashtirish uchun qulay omil hisoblanadi, chunki buning natijasida mahsulotlarning ekologik sifatining "o'lchovlari", barcha ishlab chiqaruvchilar uchun ko'rsatmalar ma'lum bo'ldi.

Ushbu vosita XX asrning so'nggi choragida o'z-o'zidan rivojlana boshladi, o'shanda individual ishlab chiqaruvchilar sotishni ko'paytirish maqsadida mahsulotlarni ekologik toza, ba'zi zararli tarkibiy qismlardan tozalangan deb etiketlashni boshladilar. Tabiiyki, bunday bayonotlar har doim ham to'g'ri emas edi va ekologik jihatdan yaxshilangan mahsulotlar uchun ishlatilgan. Iste'molchini vijdotsiz ishlab chiqaruvchilardan himoya qilish uchun alohida mamlakatlar ekolabellardan foydalanish qoidalarini va uni o'zlashtirish uchun bajarilishi kerak bo'lgan mahsulotlarga ekologik talablar to'plamini ishlab chiqdilar (Germaniya bu sohada kashshof bo'lgan). 90-yillarning oxirlarida. XX asr Xalqaro standartlashtirish tashkiloti (ISO) milliy standart sifatida qabul qilingan ekobelninging standartlarini ishlab chiqdi.

GOST R ISO 14020-2011 ga muvofiq, atrof-muhit yorlig'i, atrof-muhit to'g'risidagi deklaratsiya mahsulot yoki xizmatning ekologik jihatlari to'g'risida ma'lumot beruvchi bayonotdir (3.1-band). Nomlangan elementga izoh shuni anglatadiki, atrof-muhit yorliqlari yoki deklaratsiyalari bayonot, imzo yoki grafik tasvir shaklida bo'lishi mumkin; mahsulot yoki paket yorliqlariga qo'llanilishi, qo'shimcha hujjatlar, ma'lumotlar varag'i, risola, ommaviy axborot varag'iga kiritilishi yoki iste'molchiga boshqacha tarzda etkazilishi mumkin. GOST R ISO 14021-2000 "atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida" tushunchani - mahsulot, komponent yoki qadoqlashning ekologik tomonini ko'rsatadigan og'zaki formulyatsiya, belgi yoki grafik tasvirni kiritdi.

Ekologik yorliq mahsulotning turli xil jihatlari ishora qilishi mumkin: uning tarkibi, ishlab chiqarish usullari, iste'mol qilish bosqichidagi xususiyatlari, mahsulot tarkibiy qismlarini yaroqsiz holga kelgandan keyin ulardan foydalanish qobiliyati va boshqalar (ya'ni etiketlash har qanday narsaga tegishli bo'lishi mumkin). Ekologik yorliq salbiy rangga ega bo'lishi mumkin - ba'zi faktlar va holatlarni inkor etish ("Xlor ishlatmasdan tayyorlangan"), mahsulotning har qanday ijobiy tomonlarini ajratib ko'rsatish ("Kam energiya sarfi", "Ishlab chiqarilgan qayta ishlangan materiallar").

Atrof-muhit yorliqlariga qo'yiladigan asosiy talab - ulardan foydalanishning haqiqiyliigi. Mahsulotni u yoki bu belgi bilan belgilashdan oldin uning hayotiy tsiklining barcha bosqichlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak bo'lgan ob'ektiv shaffof mezonlarga muvofiq baholanishi kerak. Bundan tashqari, mahsulotlarning atrof-muhitga ta'sirini izchil kamaytirish g'oyasini amalga oshirish uchun texnik va boshqa yangiliklar, yangi ekologik ma'lumotlar va o'zgarishlar bozor holati.

GOST R ISO 14020-2011 standarti atrof-muhit yorliqlari va deklaratsiyalaridan foydalanishning to'qqizta printsipini ham nomlaydi (5-band).

1. Atrof-muhit yorliqlari va deklaratsiyalari aniq, tekshirilishi mumkin, maqsadga muvofiq va adashtirmaslik kerak.

2. Atrof-muhit yorliqlari va deklaratsiyalari bo'yicha protsedura va talablar xalqaro savdo uchun asossiz to'siqlarni yaratmasligi kerak (JST tavsiyalariga zid bo'lmasligi kerak).

3. Atrof-muhit yorliqlari va deklaratsiyalari aniq va takrorlanadigan ma'lumotlardan foydalanishni ta'minlash uchun etarli bo'lgan ilmiy metodologiyaga asoslangan bo'lishi kerak.

4. Ekologik yorliqlar va deklaratsiyalarni ta'minlash tartibi, metodikasi va har qanday mezonlari bilan bog'liq ma'lumotlar barcha manfaatdor tomonlarning so'rovlariga taqdim etilishi kerak.

U ishlatilgan printsiplarni, taxminlar va chegara shartlarini aks ettirishi va manfaatdor tomonlarga atrof-muhit yorliqlari va deklaratsiyalarini baholash va taqqoslash imkoniyatini berishi kerak. Axborot yorliq yoki deklaratsiya o'zini e'lon qilish tamoyillariga asoslanganmi yoki mustaqil partiyaning qaroriga asoslanganligini aniq ko'rsatishi kerak.

5. Ekologik yorliqlari va deklaratsiyalarini ishlab chiqishda mahsulot yoki xizmat ko'rsatish davrining barcha jihatlari hisobga olinishi kerak. Hayotiy tsikllarning xususiyatlarini ko'rib chiqish darajasi atrof-muhit yorlig'i yoki deklaratsiyasining turiga, da'vo uchun mavjud asosga va bir hil mahsulotlar guruhining xususiyatlariga bog'liq. Bunday holda, ISO 14040 seriyasiga qat'iy muvofiq hayot tsiklini baholash talab qilinmaydi.

6. Ekologik yorliqlar va deklaratsiyalar ekologik innovatsiyalarga (innovatsiyalarga) to'sqinlik qilmasligi kerak. Mahsulotga talablar atrof-muhit ko'rsatkichlari bilan ifodalanishi kerak. Dizayn mezonlari mahsulot yoki xizmatni yaxshilashga to'sqinlik qilishi mumkinligi sababli tavsiyalar bermaydi.

7. Ekologik yorliqlari va deklaratsiyalari faqat qo'llanilgan mezon va standartlarga muvofiqligini baholash uchun zarur bo'lgan ma'muriy talablarni o'z ichiga olishi kerak. Bu barcha tashkilotlar tomonidan ekolabellardan foydalanish uchun teng sharoitlarni ta'minlash uchun.

8. Ekologik yorliqlar va deklaratsiyalarni ishlab chiqish jarayonida tomonlarning kelishuvini ta'minlash uchun manfaatdor tomonlar bilan maslahatlashuvlar o'tkazilishi kerak.

9. Mahsulot yoki xizmatning ekologik jihatlari to'g'risidagi ma'lumotlar iste'molchilarga bayonot, belgi yoki atama ma'nosini tushunadigan qilib etkazilishi kerak. Bunga tarqatma materiallar, savdo bo'yicha tushuntirishlar, bepul telefon orqali so'rovlar va boshqa usullar orqali erishish mumkin.

E'tibor bering, ushbu printsiplar tanlanmaydi, lekin bir vaqtning o'zida amalga oshirilishi kerak.

Ekologik yorliqlashning turlari

Mahsulotlarni baholash jarayonida uchinchi shaxslarning ishtirok etish darajasiga ko'ra va baholash mezonlariga ko'ra atrof-muhit yorliqlarining uch turi mavjud.

I toifa ekolabellar - bu tashqi talablar, ular ma'lum bir talablar to'plamini mustaqil uchinchi tomon tomonidan bajarilganda beriladi, masalan:

- mustaqil ilmiy va amaliy birlashmalar;
- notijorat ekologik tashkilotlar;

- o'z a'zolarining obro'si yaxshi bo'lishidan manfaatdor bo'lgan sanoat uyushmalari;

- davlat va davlatlararo organlar.

Ushbu turdagi ekologik belgidan foydalanish tamoyillari GOST R ISO 14024-2000 tomonidan tartibga solinadi. Ushbu organlar standartga muvofiq ekologik tijorat dasturlarini - ixtiyoriy, ko'p mezonli dasturlarni ishlab chiqadilar, ular atrof-muhit yorlig'ini ishlatish uchun litsenziya berishni nazarda tutadi, bunda bir hil mahsulotlarning ma'lum bir guruhi tarkibidagi har qanday mahsulotning ekologik afzalligi ko'rsatilgan. uning hayot aylanishi (3.1-band). Ekologik markalash dasturlari, boshqa narsalar qatori, quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- bir hil mahsulotlar guruhlarini tanlash;

- atrof-muhitga ta'sirning o'lchovli farqi asosida bir hil mahsulotlar guruhida ekologik jihatdan maqbul mahsulotlarni ajratishga imkon beradigan mahsulotlar uchun ekologik mezonlarni ishlab chiqish;

- mahsulotning funksional xususiyatlari (mahsulotning maqsadga muvofiq ishlatilishi va samaradorligi darajalari, mahsulot sog'liq va xavfsizlik talablariga muvofiqligi);

- sinov va tekshirish usullari;

- litsenziyalarni berish va qayta ko'rib chiqish tartibi.

Birinchi turdagi ekologik belgidan foydalanish huquqi litsenziya bilan tasdiqlanishi kerak. Litsenziat dastur talablariga muvofiqligini ta'minlash uchun javobgardir va agar uning talablaridan chetga chiqish yoki yorliqdan noo'rin foydalanish bo'lsa, litsenziya bekor qilinishi mumkin. Iste'molchilarning nishon belgisiga bo'lgan ishonchini saqlab qolish uchun ekologik yorliqli idoralar litsenziatlar tomonidan yorliqdan foydalanilishini nazorat qilishlari kerak. Shuningdek, ular atrof-muhit yorlig'i huquqiga ega bo'lgan mahsulotlarning ommaviy ravishda ro'yxatini yuritishi kerak.

Litsenziyalar bir necha yil (odatda uch yildan ortiq bo'lmagan) muddatga amal qiladi, shundan so'ng ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlarini hisobga olgan holda baholash standartlari qayta ko'rib chiqiladi, bu esa ishlab chiqaruvchini o'z mahsulotlarini doimiy ravishda takomillashtirishga undaydi. Shunday qilib, I turdagi ekolabel yashil bozor rivojlanishini rag'batlantiradi.

I toifa ekolabeling dasturlarining aksariyati ekologik etiketlash g'oyasini ilgari surish uchun 1994 yilda tashkil etilgan hukumatlararo birlashma - Global Ecolabelling Network (GEN) tarkibiga kiradi.

II turdagi ekologik yorliqlar –“o'zlarini e'lon qilgan ekologik da'volar” deb nomlangan mahalliy ishlab chiqaruvchi yorliqlar (ishlab chiqaruvchi, import qiluvchi, distribyutor, chakana savdo va boshqalar). Bunday bayonotlarga qo'yiladigan talablar, shuningdek ularni baholash va tekshirishning umumiy va ixtisoslashgan usullari GOST R ISO 14021-2000 standarti bilan belgilanadi.

Avvalo, standart bayonotning aniq va aniq ifodasini talab qiladi. Shunday qilib, “ekologikxavfsizlik”, “ekologikqulaylik”, “tuproq uchun qulay”, “ifloslantiruvchi emas”, “yashil”, “tabiat uchun qulay” va “ozon qatlami uchun qulay” mahsulotlar kabi keng talqin qilingan formulalar qabul qilinishi mumkin emas (5.3-p.). Barqarorlik

to'g'risida bayonotlar berish tavsiya etilmaydi, chunki bu kontseptsiya juda noaniq (barqarorlikni o'lchash yoki unga erishishni tasdiqlashning aniq usullari mavjud emas).

Korxonalar va tashkilotlarga yordam berish uchun standart o'z-o'zini e'lon qilgan ekologik da'volarda ishlatilishi mumkin bo'lgan eng keng tarqalgan atamalarning namunalarini, shuningdek ularni qanday baholash va mavjud cheklovlarni keltiradi. Xususan, quyidagi tushunchalarga aniqlik kiritildi: “kompostlanadigan”, “buziladigan”, “demontaj uchun mo'ljallangan”, “uzoq umr ko'rilgan mahsulotlar”, “qayta tiklanadigan energiya”, “qayta ishlanadigan”, “qayta ishlangan tarkib”, “iste'moldan oldin material”, “Iste'moldan keyingi material”, “qayta ishlangan material”, “qayta ishlangan/qayta ishlangan material”, “energiya sarfini kamaytiradigan”, “resurs sarfini kamaytirgan”, “suv sarfini kamaytirgan”, “qayta ishlatiladigan”, “to'ldiriladigan”, “chiqindilarni kamaytirish”.

Ushbu tushunchalar ko'rib chiqilayotgan mahsulotlarning ekologik foydalari nimada ekanligini to'liq va ishonchli aks ettirish uchun aniqlashtirilishi kerak. Masalan, mahsulotlarning kompostlilikiga haqida gap ketganda, kompostlash uchun qanday turdagi o'rnatish zarurligi aniq bo'lishi kerak (ichki, sanoat yoki har qanday). Agar mahsulotning faqat bir qismi kompostlangan bo'lsa, dastur kompostlanadigan tarkibiy qismlarni aniqlab olishi va agar kerak bo'lsa, ushbu komponentlarning qanday ajratilishini ko'rsatishi kerak. Tuproqni konditsioner sifatida kompostning umumiy qiymatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan, atrof muhitga zararli bo'lgan moddalarni chiqaradigan, kompostlash uchun mahsulot joylashtirilgan tizimlarda kompostlash tezligini sezilarli darajada kamaytiradigan va shunga o'xshash mahsulotlarning kompostlilikiga to'g'risidagi da'volarga yo'l qo'yilmaydi.

O'zini e'lon qilgan ekologik da'volar aniq va tushunarli tildan tashqari quyidagi talablarga ega:

- ular haqiqiy va tekshirilishi kerak;
- ma'lum bir mahsulotga xos bo'lishi va faqat tegishli kontekstda yoki joyda ishlatilishi;
- bayonot butun mahsulotga yoki faqat uning tarkibiy qismiga, qadoqlash yoki xizmat ko'rsatishga tegishli ekanligini tushunishga imkon beradigan tarzda ifodalanishi;
- da'vo qilingan o'ziga xos ekologik jihat yoki atrof-muhitni yaxshilash bilan bog'liq;
- nafaqat yakuniy mahsulotga nisbatan rostgo'y bo'lishi, balki ta'sirni kuchaytirish va boshqasini kamaytirish imkoniyatlarini aniqlash uchun mahsulot hayot tsiklining barcha tegishli tomonlarini hisobga olish;
- agar bunday bo'lmasa, mahsulot mustaqil uchinchi tomon vakili bo'lgan tashkilot tomonidan tasdiqlanganligi yoki sertifikatlanganligiga ishonish imkoniyatini istisno qiladigan tarzda ifodalanishi;
- to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita mavjud bo'lmagan ekologik toza yaxshilanishiga ishora qilmaslik, shuningdek mahsulotning da'vo bilan bog'liq ekologik tomonini bo'rttirib ko'rsatmaslik;
- tushuntirishlarni (agar mavjud bo'lsa) atrof-muhit to'g'risidagi bayonot va tushuntirish tili bir vaqtning o'zida o'qilishi kerakligini aniq ko'rsatadigan tarzda taqdim

etish; tushuntirish tilining mazmuni u bilan birga keladigan ekologik bayonotga mos kelishi kerak;

- bunday taqqoslash uchun asos bo'ladigan ekologik foyda yoki yaxshilanish to'g'risida (agar mavjud bo'lsa) o'ziga xos qiyosiy bayonotni kiritish, xususan, atrof-muhit to'g'risidagi bayonotda bunday yaxshilanishga qancha vaqt oldin erishilganligi ko'rsatilgan bo'lishi kerak;

- mahsulotni xaridorlari va foydalanuvchilari da'vo mahsulotga yoki jarayonga yaqinda kiritilgan o'zgartirishlarga asoslanganligini (avval ochilmagan tomonga asoslangan da'volar uchun) noto'g'ri tushunmasliklari uchun taqdim etilishi kerak;

- hech qachon ushbu mahsulot guruhiga kirmaydigan tarkibiy qismlar yoki xususiyatlarning yo'qligiga asoslanmaslik;

- tegishli ravishda - da'volarning to'g'riligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan va qayta ko'rib chiqilishi va o'zgartirilishi kerak bo'lgan texnologiyalar, raqobatdosh mahsulotlar yoki boshqa holatlardagi o'zgarishlarni aks ettirish;

- atrof-muhitga tegishli ta'sirlar yuzaga keladigan ishlab chiqarish jarayonining bosqichlari bilan bog'liq.

Ikkinchi turdagi ekolabeldan etarli darajada foydalanishni ta'minlash uchun GOST R ISO 14021-2000 talabnoma beruvchi tomonidan amalga oshiriladigan mahsulotlarning ekologik tozaligini baholash sxemasini taqdim etadi. Uning asosiy talablari - mahsulot bozorda bo'lgan davrda hujjatlarni baholash va saqlashning to'liq hujjatlari va undan keyingi foydalanish muddati.

Shuningdek, talabnoma beruvchi ekologik da'volarni tekshirish imkoniyatini beradi. Ariza beruvchi ixtiyoriy ravishda bu uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni jamoatchilikka taqdim etishi yoki tekshirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni so'rov bo'yicha, ma'muriy xarajatlarga mos keladigan narxda, arizani tekshirishdan manfaatdor bo'lgan shaxsga berishi mumkin.

III toifa ekomarkirovkaning - hayot tsiklini baholashni tartibga soluvchi ISO 14040 standartlari seriyasiga asoslangan, lekin III toifa ekologik deklaratsiya dasturida nazarda tutilgan qo'shimcha ekologik ma'lumotlarni hisobga olmaganda, belgilangan parametrlar toifalari bo'yicha mahsulotlar to'g'risidagi miqdoriy ekologik ma'lumotlar. Shu bilan birga, III turdagi ekologik deklaratsiya dasturi bu minimal talablarni belgilash, parametr toifalarini tanlash, uchinchisini aniqlashni o'z ichiga olgan sanoat yoki mustaqil organ tomonidan amalga oshiriladigan ekologik deklaratsiyani ishlab chiqish uchun ixtiyoriy jarayon deb tushuniladi. 10.2-bandda ko'rsatilganidek, HTB mahsuloti to'rt bosqichda amalga oshiriladi:

- 1) tadqiqotning maqsadi va hajmini aniqlash;

- 2) hayot tsiklini inventarizatsiyadan tahlil qilish - ishlab chiqarish tizimidagi kirish va chiqish materiallari va energiya oqimlari to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish;

- 3) hayot tsikli davomida ta'sirlarni baholash - atrof-muhitga mumkin bo'lgan ta'sirlarning ahamiyatini baholash;

- 4) hayot tsiklini talqin qilish - oldingi bosqichlar ma'lumotlarini bog'lash va mahsulotning hayot aylanish jarayonini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

III toifa ekolabelini ishlab chiqish jarayoni quyidagilardan biri bo'lishi mumkin (17-rasm):

- A variant - HTTB bosqichini chetlab o'tib, hayot tsiklini keyingi izohlash bilan inventarizatsiya tahlili;

- V variant - HTB ning barcha bosqichlari, shu jumladan HTTB, ISO 14042 ga muvofiq amalga oshiriladi;

- V variant - HTB, HTTB ning barcha bosqichlari majburiy ravishda ISO 14042 standartlariga muvofiq amalga oshirilmaydi (muqobil metodologiyaga ruxsat beriladi, masalan, ekologik yoki uglerod izlari metodologiyasi). 18-rasm.

III turdagi ekologik deklaratsiyaning asosiy maqsadi bir xil ehtiyojlarga javob beradigan turli toifadagi mahsulotlarni taqqoslashdir. Tahlilning yuqori darajada murakkabligi, yakuniy ma'lumotlarning noaniqligi, uslubiy muammolar, ushbu turdagi dasturlar hali dunyoda keng tarqalmagan

IV. AMALIY MASHG‘ULOTLAR UCHUN MATERIALLAR, TOPSHIRIQLAR VA ULARNI O‘TKAZISH BO‘YICHA TAVSIYALAR

1-amaliy mashg‘ulot mavzusi: Ekologik muammolar va ekologik menejmentni shakllantirish bo'yicha qarashlarning evolyutsiyasi (4 soat)

SEMINAR-AMALIY MASHG‘ULOTI UCHUN REJA-TOPSHIRIQ

🔍 Muhokama uchun savollar

1. Ekologik muammolarini va xususan ekologik menejmentni rivojlantirish uchun eng muhim sanalar va voqealarni nomlang.
2. Ekologik menejmentdoirasidagi “atrof-muhit” deganda nima tushuniladi? Tashkilotning muhitini tavsiflab bering.
3. Barqaror rivojlanishning qaysi tamoyillari ekologik menejment tamoyillari.
4. Hozirgi bosqichda - davlat yoki ishbilarmon doiralar darajasida qanday atrof-muhitni muhofaza qilish choralari ma'qul.

Mashg‘ulot maqsadi:

Ishlab chiqarish tizimlarini boshqarishda menejmentning ahamiyati va korxonalar raqobatbardoshligini oshirish uchun opretsiyon strategiya ishlab chiqish bo'yicha amaliy ko'nikma va malakalarni rivojlantirish va mustahkamlash.

O‘quv faoliyati natijalari:

Tinglovchilar biladilar:

- ✓ Biznes jarayonlarni tahlil qilish;
- ✓ Ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish operatsiyalarini farqlash;
- ✓ Servis strategiyasi xususiyatlarini;
- ✓ Asosiy va yordamchi operatsiyalarni ajratib olish;
- ✓ Kompaniyalarda restrukturizatsiya jarayoni mohiyati;

Tinglovchilar uddalaydilar:

- ✓ Korxonada ishlab chiqarish va servis xizmatlarini farqlashni;
- ✓ Outsorsing xizmatidan foydalanish konsepsiyasini ishlab chiqish;

☐ MUSTAQIL TAYYORGARLIK UCHUN TOPSHIRIQLAR:

Topshiriq 1. Rivojlangan mamlakatlar kompaniyalarida outsorsingdan foydalanishni o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish.

Ish mazmuni: Yaponiya, Koreya, Amerika, Evropa mamlakatlarida faoliyat ko'rsatayotgan outsorsing kompaniyalar faoliyati bo'yicha axborotlar to'plash va insert texnikasi asosida o'rganish.

Topshiriq 2. Kompaniyalar ekologik strategiyalari ustuvorliklarini hisobga olgan holda opratsion strategiya ishlab chiqish.

Ish mazmuni: Jahon miqyosidagi kompaniyalarda korporativ, marketing, moliyaviy strategiyalarni o'rganish va operatsion strategiyasining ustuvor vazifalariga nimalar kiradi va operatsion strategiyani ishlab chiqish.

Topshiriq 3. Davra suhbatida tingovchilar mazkur kursni o'zlashtirishda asosiy muammo va masalalarni muhokamaga qo'yadilar.

Ish mazmuni: Bugungi kunda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish kompaniyalari boshqaruv samaradorligiga ta'sir qilayotgan muammolarni muhokamaga olib chiqadilar.

1. Kompaniyadagi operatsiyalar va biznes-jarayonlar qay darajada to'g'ri tashkil qilingan, EM qanchalik darajada samarali qo'yilgan, baho -«qay xolatda va qanday bo'lishi kerak».

2. Kompaniya uchun qulay axborot tizimlari bormi?

3. Jarayon egasi va maslahatchilar orasidagi ziddiyatni qanday bartaraf etish mumkin?

4. Biznes-jarayonlarni maslahatchilarsiz qaytadan tashkil etish holatlari bo'lganmi?

5. Kompaniyalarga maslahatchilarni jalb etish qancha turadi va yuqori darajali maslahatchilar ro'yhati qanday?

6. Funksional bo'linmalar tomonidan qabul qilingan qarorlar samaradorligi qanday baholanadi?

7. Biznes-jarayonlarni takomillashtirish zaruratini aniqlash vaqtini qanday aniqlash mumkin?

8. Qayta loyihalashtirish jarayoni qanday tugallanadi?

9. Kompaniyaning tashkiliy tuzilmasi qanday shakllanadi (o'rtacha kompaniyalar uchun)?

2-amaliy mashg‘ulot mavzusi:
Ekologik menejment doirasida asosiy muhandislik yondashuvi sifatida
moddiy va energiya oqimlarini boshqarish
(4soat)

SEMINAR-AMALIY MASHG‘ULOTI UCHUN REJA-TOPSHIRIQ

🔗 Muhokama uchun savollar

- ✓ Ekologik menejmentning asosiy yondashuvlarini tavsiflab bering.
- ✓ Ekologik menejmentning asosiy tamoyillarini sanab o‘ting.
- ✓ Ekologik menejmentning uchta darajasini tavsiflang.
- ✓ Normativ, strategik va operatsion ekologik menejment mazmunini aks ettiruvchi hujjatlarga misollar keltiring.
- ✓ Ekologik menejmentning asosiy funksiyalariga qisqacha tavsif bering.
- ✓ Mahsulotni loyihalashtirish loyixasi.

Mashg‘ulot maqsadi:

Korxonalarda mahsulot va xizmatlarni loyihalashtirishning o‘ziga xos xususiyatlarini, bosqichlarini hamda loyihalashtirish jarayonida AVS-injiniringni dolzarbligi va o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish bilan korxonada Yangi mahsulot ishlabchiqish loyixasini amalga oshirish bo‘yicha dastur ishlab chiqishning amaliy ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish va mustahkamlash.

O‘quv faoliyati natijalari:

Tinglovchilar biladilar:

- ✓ Mahsulot va xizmatlarni loyihalashtirish bosqichlarini;
- ✓ Ishlab chiqish jarayonlarining xususiyatlarini.
- ✓ AVS – injiniring mohiyatini;
- ✓ Xizmatlarni loyihalashtirishni xususiyatlarini;

Tinglovchilar uddalaydilar:

- ✓ Korxonada AVS –injiniringni tatbiq etishni o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab olishni;
- ✓ Yangi mahsulotni loyihalashtirish loyixasini ishlab chiqishni;

☐☐ MUSTAQIL TAYYORGARLIK UCHUN TOPSHIRIQLAR:

Topshiriq 1. Toshkent shahrida mavjud uyali aloqa kompaniyalarida Yangi xizmat paketlarini loyixasini ishlab chiqing.

Ish mazmuni: Guruhlarga bo‘linib Toshkent shahrida mavjud uyali aloqa kompaniyalari faoliyatini SWOT tahlil qilib Yangi xizmat turlari paketlarini loyixasini ishlab chiqib taqdimot qilinadi.

3-amaliy mashg'ulot mavzusi:

Xayotiylik tsiklni baholash (2 soat)

SEMINAR-AMALIY MASHG'ULOTI UCHUN REJA-TOPSHIRIQ

🔍 Muhokama uchun savollar

1. Mahsulotlarni ekologik baholash zarurligini asoslang.
2. . Mahsulotning butun tsiklini ko'rib chiqishning afzalliklari.
3. Benchmarking
4. Etalonning asosiy xususiyatlari
5. .Etalonning tayanch ko'satkichlari.
6. "Shest sigm" sifat boshqaruvi metodikasi
7. Sifatning joriy ko'rsatkichlarini hisoblash (marshrut kartasi, 3 qadam)
8. "Shest sigm" tizimi bo'yicha biznes-jarayonlarni takomillashtirish (marshrut kartasi, 4a qadam)

Mashg'ulot maqsadi:

1. Korxonalarda mahsulot sifatini boshqarishning xalqaro standartlari, ISO 9000:2000 standarti asosida kompaniyani baholash modeli mohiyati, kompaniyalarni benchmarking asosida baholashning o'ziga xos xususiyatlari, "Shest sigm" sifat boshqaruvi metodikasini qo'llashning amaliy ko'nikma va malakalarni rivojlantirish va mustahkamlash.

O'quv faoliyati natijalari:

Tinglovchilar biladilar:

- ✓ ISO 9000:2000 standarti asosida kompaniyani baholash modelini o'ziga xos xususiyatlarini;
- ✓ Benchmarking asosida -etalonning asosiy xususiyatlarini tahlil qilish;
- ✓ .Etalonning tayanch ko'satkichlarini aniqlash;
- ✓ "Shest sigm" sifat boshqaruvi metodikasini mohiyatini;

Tinglovchilar uddalaydilar:

- ✓ Takomillashuv modelini qo'llashni;
- ✓ Benchmarking asosida -etalonning asosiy xususiyatlariga mos ravishda korxonada faoliyatini takomillashtirishni.

☐☐ MUSTAQIL TAYYORGARLIK UCHUN TOPSHIRIQLAR:

Topshiriq 1. "O'zto'qimachilik sanoat" uyushmasi doirasidagi tikuvchilik firmalarini tanlab olib benchmarking asosida takomillashuv modelini ishlab chiqing.

✓ **Ish mazmuni:** Internet resurslardan foydalangan holda guruhlarga bo‘linib Toshkent shahrida mavjud tikuvchilik firmalari faoliyatini SWOT, taqqoslama tahlil qilib takomillashuv modeli ishlab chiqiladi.

4-amaliy mashg‘ulot mavzusi:

Ekologik yorliqlash (markirovaka) (2soat)

🔍 Muhokama uchun savollar

- ✓ Ekologik yorlig'i yoki deklaratsiyasining ta'rifini bering.
- ✓ . Ekologik markalash tushunchalarini ishlab chiqish uchun kim to'lashi kerak? Buni aslida kim to'laydi? Misollar keltiring.
- ✓ Sizingcha marketing barqaror bo'lishi mumkinmi? Javobingiz bilan bahslashing.
- ✓ Greenwashing bilan qanday kurashish mumkin.

Mashg‘ulot maqsadi:

- ✓ Jahon miqyosidagi kompaniyalarda zamonaviy boshqaruv konsepsiyalarini JIT, kayzen tizimlarini mohiyati va ularni qo‘llashning amaliy ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish va mustahkamlash.

O‘quv faoliyati natijalari:

Tinglovchilar biladilar:

- ✓ Jarayonlarni uzluksiz takomillashtirishning xorijiy modellarini;
- ✓ JIT tizimi, mohiyati va jahon miqyosidagi kompaniyalarda qo‘llashning natijalarini;

Tinglovchilar uddalaydilar:

- ✓ JIT tizimini qo‘llash bo‘yicha takliflar ishlab chiqishni;
- ✓ Kayzen metodini korxonalariga tatbiq etishni.

☐☐ MUSTAQIL TAYYORGARLIK UCHUN TOPSHIRIQLAR:

Topshiriq " Qanday bo‘lsa shunday" va "qanday bo‘lishi kerak" biznes-jarayonlarining taxlili, JIT, kanban va kayzen uslublaridan foydalanishning Yaponiya tajribasini o‘rganib taqdimot tayyorlang.

Ish mazmuni: Internet resurslardan foydalangan holda guruhlarga bo‘linib xorijiy tajribalarni muhokama qilib taqdimot tayerlanadi va o‘tkaziladi.

V. BITIRUV ISHLARI UCHUN MAVZULAR

1. Ekologik muammolar va ekologik menejmentni shakllantirish bo'yicha qarashlarning evolyutsiyasi
2. Ekologik menejment bosqichlari, funktsional quyi tizimlari va vositalari 3. “Tejamkor ishlab chiqarishni joriy qilish” tizimidan foydalanish (aniq korxonada tajribasi asosida)
4. Korxonada “Shest sigm” tizimi bo'yicha biznes-jarayonlarni takomillashtirish
5. Ekologik maqsadlar, muvaffaqiyat omillari va ko'rsatkichlari
6. Ekologik menejment doirasida asosiy muhandislik yondashuvi sifatida moddiy va energiya oqimlarini boshqarish.
7. Ishlab chiqarishni operativ boshqarish.
8. Mahsulot chiqarishni rejalashtirish boshqarishni tashkil etish.
9. Zaxiralarni boshqarish.
10. Ekologik buxgalteriya va ekologik balanslar.
11. Operatsiyaning matematik modeli; tasvirlangan xodisaning mohiyati; samaradorligining maqsad funksiyasi.
12. Operatsiyani o'rganishda masalaning umumiy operatsiyalarni tadqiq qilish masalasi modelining metodologiyasi; maqsad funksiyaning ularning o'zgaruvchan omillari (echim elementlari); optimallashtirish masalalari.
13. Xayotiylik tsiklni baholash.
14. Geometrik usullarni mohiyati. Nuqtalarning kavarik to'plami.
15. Ekologik yorliqlash (markirovaka).
16. Operatsiyalarni boshqarishda tarmoqli grafik va to'rtli rejalashtirish.
17. Tarmoqli rejalashtirish va boshqarish tarmoqlarining vazifasi
18. Zaxiralarni boshqarishda operatsiyalar menejmenti va ularning tarmoqli modellari.
19. Ekologik menejment tizimini joriy etishning iqtisodiy samarasini oshirish yollari.
20. Ekologik audit ekologik boshqaruv va menejmentning iqtisodiy – xususiy mexanizmi sifatida.
21. Evropa Ittifoqi mamlakatlarida chiqindilarni boshqarish tizimi.
22. Chiqindilarni boshqarish texnologiyalari ierarxiyasi.
23. Evropa Ittifoqida chiqindilarni boshqarish siyosatini amalga oshirishda mintaqaviy va shahar hokimiyatlarining roli.
24. Chiqindilarni yig'ish va yo'q qilish.
25. Chiqindilarni qayta ishlash va yo'q qilish

VI. KEYSLAR BANKI

1.Keys. KEYS-STADI

«An'anaviy moliyaviy tahlil va AVS»

“Debitor va kreditor qarzdorlikni boshkarish muammolari”

Pedagogik annotatsiya

Ushbu keysning maqsadi: korxonada debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarining tashkil bo'lishi va boshqarilishini baholash, tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirish, xo'jalik yuritishning bozor sharoitlarida iqtisodiyot sub'ektining hisob-kitoblarini tahlil qilish, qarzdorliklarni boshqarish bo'yicha maqsadli tadbirlarni ishlab chiqish.

Rejalashtirilayotgan o'quv natijalar: keys bilan ishlash natijasi bo'yicha Tinglovchilar:

- korxonaning debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini baholaydilar va tahlil qiladilar.

- korxonada qarzdorliklarini boshqarish bo'yicha qarorlarni to'g'ri tanlash va qabul qilishni biladilar:

- korxonada qarzdorliklarini boshqarish bo'yicha maqsadli tadbirlarni ishlab chiqish ko'nikmalarini o'zlashtiradilar:

- moliyaviy qarorni mustaqil qabul qilish ko'nikmalarini egallaydilar.

Ushbu keysni muvafaqiyatli echish uchun Tinglovchilar debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarining iqtisodiy mohiyati, ularning xarakterli alomatlarining turlari bo'yicha tasnifi, qarzdorliklar vujudga keladigan sharoitlar haqidagi bilimlarga ega bo'lishlari kerak.

Keys ob'ekti: “Qurilishmontajservis” xususiy korxonasi keys ob'ekti bo'lib, u mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklida ro'yxatdan o'tkazilgan.

Keysning axborot manbalari:

1. “Qurilishmontajservis” xususiy korxonasi Nizomi;
2. Korxonaning 2019 va 2020 yillar uchun buxgalteriya balansi (1-sonli shakl);
3. Korxonaning 2020 yildagi moliyaviy natijalari haqidagi hisoboti (2-sonli shakl);
4. Korxonaning 2020 yildagi debitorlik va kreditorlik qarzdorliklari haqidagi ma'lumotnoma (2-a sonli shakl);
5. Korxonaning 2020 yildagi pul oqimlari haqidagi hisoboti (4-sonli shakl);

Keys maydonli, spojetli kategoriyaga kiradi. Undagi vaziyat o'tgan yildan hisobot yiligacha bo'lgan muddat bo'yicha bayon qilingan.

Keys korxonada moliyaviy hujjatlari axborotlari asosida qurilgan.

U qisqa turkumlashtirilgan. Bu keys – vazifa.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarni boshqarish bo'yicha ushbu keysning maqsadi korxonada debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini boshqarishning Yangi moliyaviy strategiyalari va yo'llarini ishlab chiqish, hamda xo'jalik yurituvchi

sub'ektning to'lov qobiliyatini barqarorlashtirishni rag'batlantirishdir. SHuning uchun mazkur keysda muammo ajratilgan va shakllantirilgan, vazifa va uning echimi algoritmi belgilangan.

Muammo: Faoliyat ko'rsata boshlagan kundan boshlab korxonada iste'molchilarga qurilish xizmatlarini ko'rsatish va kerakli qurilish materiallari va qismlarni harid qilish sohasidagi o'z faoliyatini moliyalashtirishga shaxsiy moliyaviy manbalar mavjud bo'lgan. Ammo hozirgi paytda to'lov qobiliyati bilan bog'liq muammolar vujudga kelgan, bu korxonaning asosiy xo'jalik faoliyatini rivojlantirish imkoniyatiga ta'sir ko'rsatadi.

Vazifa:1. "Qurilishmontajservis" xususiy korxonasi debitorlik va kreditorlik qarzdorligining holati va tuzilishini tahlil qilish asosida korxonaning bu qarzdorliklarini boshqarishning samaradorligini oshirish bo'yicha maqsadli tadbirlar tizimini ishlab chiqish va asoslash.

26. AVS tahlil asosida korxonada harajatlarini aniqlab, operatsion strategiya ishlab chiqing.

"Qurilishmontajservis" xususiy korxonasi debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini boshqarishning muammolari.

Ushbu keysning ob'ekti - "Qurilishmontajservis" xususiy korxonasi, qurilish sohasidagi ixtisoslashtirilgan korxonaga bo'lib, Qashqadaryo viloyati hududidagi iste'molchilarga o'z mahsulotlarini sotadi va xizmatlar ko'rsatadi.

Korxonada faoliyatining iqtisodiy ko'rsatkichlari.

Korxonada qarzdorliklarini samarali boshqarish korxonada ish ko'rsatkichlarini muntazam raqishda o'rganishni taqozo qiladi. Ishlab chiqarish faoliyatini moliyaviy tahlil qilish jarayonida ko'rsatkichlar o'rganiladi va baholanadi. Ular bir tomondan natija, foyda va tovar aylanishi bilan boshqa tomondan esa resurslar va harajatlar moddiy-texnik baza, aylanma sarmoyalar, mehnat resurslari va ishlab chiqarish harajatlari bilan ta'riflanadi. Quyida korxonaning asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari 1, 2-jadvallarda berilgan.

1-jadval

**Korxonada aktivlarini shakllantirish. Buxgalteriya balansi (1-shakl)
moliyaviy yil boshidagi holat bo'yicha, ming so'm**

Ko'rsatkichlarning nomi	01.01. 2018 yil	01.01. 2019 yil	01.01. 2020 yil	O'zgarishlar sur'atlari	
				(+ / -)	%
AKTIV					
1. Uzoq muddatli aktivlar					
Asosiy vositalar					
Dastlabki (tiklangan) qiymati	258 141,0	258 141,0	289 899,1	31 758,1	112,3
Eskirish summasi	145 890,2	156 052,3	165 915,4	9 863,1	106,3
Qoldiq (balans) qiymati	112 250,8	102 088,7	123 983,7	21 895,0	121,4
Nomoddiy aktivlar					
Dastlabki qiymat		1 000,0	1 000,0	0,0	100,0
Amortizatsiya summasi		200,0	400,0	200,0	200,0
Qoldiq (balans) qiymati	0,0	800,0	600,0	-200,0	75,0
O'rnatilgan uskunalar			20 000,0	20 000,0	
Kapital kiritmalar	36 224,1	42 511,4	62 665,9	20 154,5	147,4
Uzoq muddatli debitor qarzdorligi				0,0	
Uzoq muddatli kechiktirilgan harajatlar				0,0	
1-bo'lim bo'yicha yakun	148 474,9	145 400,1	207 249,6	61 849,5	142,5
2. Joriy aktivlar					
Tovar moddiy zaxiralar, shu jumladan	78 924,8	94 143,4	95 154,4	1 011,0	101,1
Ishlab chiqarish zahiralari	31 159,4	37 501,6	25 342,3	-12 159,3	67,6
Tugallanmagan ishlab chiqarish	521,5	1 118,5	4 102,0	2 983,5	366,7
Tayyor mahsulot	45 561,7	54 245,0	64 224,5	9 979,5	118,4
Tovar	1 682,2	1 278,3	1 485,6	207,3	116,2
Debitorlar jami	53 779,4	58 523,7	84 512,6	25 988,9	144,4
SHundan, muddati o'tib ketganlar	5 945,1	10 524,1	19 694,6	9 107,5	187,1
Haridorlar va buyurtmachilar qarzdorligi	41 589,2	46 825,3	75 254,6	28 429,3	160,7
Etkazib beruvchilar va pudratchilar tomonidan berilgan avanslar	11 753,9	10 725,0	7 286,3	-3 438,7	67,9
Byudjetga soliqlar va yig'imlar bo'yicha avans to'lovlari	125,4	549,8	1 489,5	939,7	270,9
Davlat maqsadli fondlariga va sug'urta bo'yicha avans to'lovlari	82,5	160,5	183,6	23,1	114,4
Boshqa debitorlik qarzlari	228,4	263,1	298,6	35,5	113,5
Pul mablag'lar jami, shu jumladan	10 584,9	8 371,4	7 538,5	-832,9	90,1
Kassadagi pul mablag'lar	1,5	1,5	1,5	0,0	100,0
Hisob raqamidagi pul mablag'lar	10 853,4	8 369,9	7 537,0	-832,9	90,1
2-bo'lim bo'yicha jami	143 559,1	161 038,5	187 205,5	26 167,0	116,2
Balansning aktivi bo'yicha jami	292 034,0	306 438,6	394 455,1	88 016,5	128,7

PASSIV					
1. Shaxsiy mablag'lar manbalari					
Nizom summasi	6 528,3	6 528,3	6 528,3	0,0	100,0
Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zara)	94 889,9	102 961,8	119 153,3	16 191,5	115,7
Bo'lg'uvchi harajatlar va to'lovlarning rezervi	28 954,6	31 008,5	29 298,1	-1 710,4	94,5
1-bo'lim jami	130 372,8	140 498,6	154 979,7	14 481,1	110,3
2. Majburiyatlar					
Uzoq muddatli majburiyatlar, jami	0,0	0,0	36 000,0	36 000,0	
Uzoq muddatli bank kreditlari			36 000,0	36 000,0	
Joriy majburiyatlar, jami shu jumladan	161 661,2	165 940,0	194 475,4	28 535,4	117,2
Joriy kreditorlik qarzdorligi	116 661,2	131 947,2	169 240,3	37 293,1	128,3
Etkazib beruvchilar va pudratchilarga qarzdorlik	62 951,4	66 465,3	87 561,8	21 096,5	131,7
Olingan avanslar	37 546,1	43 385,8	53 385,5	9 999,7	123,0
Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik	924,5	1 173,0	1 316,5	143,5	112,2
Davlat maqsadiy fondlariga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik	126,4	326,3	631,9	305,6	193,7
Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzdorlik	10 854,4	15 258,4	17 095,9	1 837,5	112,0
Qisqa muddatli bank kreditlari	44 800,0	33 992,8	25 235,1	-8 757,7	74,2
Uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi			9 000,0	9 000,0	
Boshqa kreditorlik qarzdorliklar	4 458,4	5 338,4	9 248,7	3 910,3	173,2
2-bo'lim bo'yicha jami	161 661,2	165 940,0	239 475,4	73 535,4	144,3
Balans passivi bo'yicha jami	292 034,0	306 438,6	394 455,1	88 016,5	128,7

Moliyaviy natijalar haqidagi hisobot (2-shakl)
2020 moliyaviy yil uchun ming so‘m

Ko‘rsatkichlar nomi	O‘tgan yilning tegishli davri uchun		Hisobot davri uchun		O‘zgarishlar sur‘atlari	
	daromad (foyda)	harajat (zarar)	daromad (foyda)	harajat (zarar)	(+ / -)	%
1	2	3	4	5	6	7
Mahsulotlar (tovarlar, ishlar va xizmatlarni sotishdan sof tushum)	226 146,1	X	296 845,9	x	70 699,8	131,3
Sotilgan mahsulotlar (tovarlar, xizmatlar va ishlar) ning tannarxi	x	169 112,8	x	223 442,1	54 329,3	132,1
Mahsulotlar (tovarlar, ishlar va xizmatlar) ni sotishdan yalpi foyda (zarar)	57 033,3		73 403,8		16 370,5	128,7
Davrning harajatlari, shu jumladan:	x	44 829,9	x	54 234,3	9 404,4	121,0
Sotish bo‘yicha harajatlar	x	12 342,3	x	13 554,2	1 211,9	109,8
Ma‘muriy hajjatlar	x	31 233,4	x	39 256,9	8 023,5	125,7
Boshqa operatsiyadagi harajatlar	x	1 254,2	x	1 423,2	169,0	113,5
Asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar		X		x	0,0	
Asosiy faoliyat uchun foyda	12 203,4		19 169,5		6 966,1	157,1
Moliyaviy faoliyatdan daromadlar jami	0,0	X	0,0	x	0,0	
Moliyaviy faoliyat bo‘yicha harajatlar, shu jumladan	x	1 835,1	x	2 534,8	699,7	138,1
Foizlar ko‘rinishidagi harajatlar	x	1 835,1	x	2 534,8	699,7	138,1
Umumxo‘jalik faoliyatidan foyda (zarar)	10 368,3		16 634,7		6 266,4	160,4
Daromad (foyda) soliq bo‘lagunga qadar foyda (zarar)	10 368,3		16 634,7		6 266,4	160,4
Daromad (foyda) solig‘i	x	242,5	x	443,2	200,7	182,8
Hisobot davrining sof foydasi (zarari)	10 125,8		16 191,5		6 065,7	159,9

2019 yilda uzoq muddatli aktivlar o‘zining baholanishida 61 849,5 ming so‘mga (42,5%) ga ko‘paygan va 2020 yilning 1 yanvarida 202 249,6 ming so‘m ko‘rsatkichga etgan. Asosan bu o‘shishga Yangi uskunalarni harid qilinishi va kapital quyilmalarning ko‘payishi ta’sir qilgan.

Korxonalariga joriy aktivlari ham o‘shish sur‘atlariga ega, ammo o‘shish sur‘atlari tashqi aylanma aktivlarga nisbatan kamroq bo‘lgan (2019 yilda 16,2% ga) va 2020 yildagi holati bo‘yicha 187 205,2 ming so‘mga etgan.

2020 yilda korxonaning debitorlik qarzdorligi 845 126 ming so‘mni tashkil qilgan.

Korxonada passivlarini shakllantirish.

Pul mablag‘lari va jamlamalarni shakllanishining shaxsiy manbalari o‘ziga o‘zining ijobiy doimiylik bilan ta’riflanadi. Korxonaning Nizom jamg‘armasi o‘zgarishdan qolmoqda va 6 928,3 ming so‘mni tashkil qiladi. Taqsimlanmagan foydaning ko‘rsatkichlari ko‘paymoqda. Eng katta sur‘at 2020 yilda 16 191,5 ming so‘mga 15,7% bo‘lgan, ammo baribir ijobiy dinamika mavjud va 2020 yilning oxirida 119 153,3 ming so‘mni tashkil qilgan. SHubhali qarzlarni bo‘yicha shakllantirilgan rezervlar ham, 2020 yilda kamaygan bo‘lsalar ham, korxonada faoliyatini moliyalashtirish manbalarini to‘ldirdilar.

Korxonada rahbariyati moliya-kredit muassasalaridan pul mablag‘larini qarzga olishga ijobiy qaraydilar.

2020 yilda sotilgan mahsulotlar (tovarlar, ishlar va xizmatlar) ning tannarxi 223 442,1 ming so‘mni, mahsulotlar (tovarlar, ishlar va xizmatlar) ni sotishdan yalpi foyda 73 403,8 ming so‘mni tashkil qilgan.

Ishlab chiqarilgan mahsulotni sotishga harajatlar nazorat ostida bo‘lib, 2020 yilda 13 554,2 ming so‘mga teng bo‘lgan.

2020 yildagi 39 256,9 ming so‘mlik ma’muriy harajatlar o‘z ichiga rahbar va xizmat ko‘rsatuvchi xodimlarni ushlab turish, ya’ni ish haqi, moddiy-texnik bazani ta’minlash, boshqa tashkilotlar xizmatlari (svet, suv, aloqa) ga haq to‘lash bo‘yicha harajatlarni oladi.

Korxonada qarz mablag‘laridan foydalanilganligi sababli kredit resurslari uchun foizlar to‘lash bo‘yicha qarz majburiyatlariga ega: 2019 yilda 1 835,1 ming so‘mlik harajatlar bo‘lgan, 2020 yilda esa ular 2 534,8 ming so‘mni tashkil qilganlar.

“Qurilishmontajservis” xususiy korxonasi kichik va xususiy biznesning sub’ekti bo‘lganligi uchun soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimi bo‘yicha soliq to‘laydi. 2019 yilda davlat byudjetiga soliqlarni to‘lash 242,5 ming so‘mni, 2020 yilda 443,2 ming so‘mni tashkil qilgan.

Korxonaning sof foydasi 2019 yilda 10 125,8 ming so‘mni, 2020 yilda 16 191,5 ming so‘mni tashkil qilgan.

Korxonaning debitorlik qarzdorligi tashkil bo‘lishi muddatlari 3-jadvalda keltirilgan.

2020 yilda tashkil bo'lishi muddatlari bo'yicha korxonaning debitorlik qarzdorligi.

№	Qarzdorlik muddatlari	Yil oxirida jami	To'lov muddati kelmagan	To'lov muddatlari o'tib ketgan kunlar			
				1 dan 30 gacha	31 dan 60 gacha	61 dan 90 gacha	90 dan ortiq
1.	Haridorlar va buyurtmachilarning qarzi	75 254,6	9 243,5	12 276,4	21 681,7	12 358,4	19 694,6
2.	Xodimlarga berilgan avanslar	0,0	-	-	-	-	-
3.	Etkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan avanslar	7 286,3	4 295,0	2 991,3	-	-	-
4.	Soliqlar va byudjetga yig'imlar bo'yicha avans to'lovlari	1 489,5	-	953,5	536,0	-	-
5.	Davlat maqsadli fondlari va sug'urta bo'yicha avans to'lovlari	183,6	-	149,2	34,4	-	-
6.	Boshqa debitorlik to'lovlari	298,6	-	243,9	54,7	-	-
J A M I		84 512,6	13 538,5	16 614,3	22 306,8	12 358,4	19 694,6

Korxonada shubhali va ishonchsiz qarzlarni qoplashning maxsus rezervini shakllantirish amaliyoti mavjud:

- agar to'lov muddati kelmasa, unda rezerv qarzdorlik summasidan 1 % da shakllantiriladi;

- to'lov muddati 1 kundan 30 kungacha o'tib ketganda – rezerv 2%;
- to'lov muddati 31 kundan 60 kungacha o'tib ketganda – rezerv 10%;
- to'lov muddati 61 kundan 90 kungacha o'tib ketganda – rezerv 30%;
- to'lov muddati 90 kundan oshib ketganda – rezerv 50%.

Korxonada kreditorlik qarzdorligini to'lash muddatini belgilash uchun yig'ma jadval tuziladi, unda qarzlar muddatlari bo'yicha guruhlariga ajratiladi. (4-jadval).

2020 yilda tashkil bo'lish bo'yicha korxonaning kreditorlik qarzdorligi.

№	Qarzdorlik muddatlari	Yil oxirida jami	To'lov muddati kelmagan	To'lov muddatlari o'tib ketgan kunlar			
				1 dan 30 gacha	31 dan 60 gacha	61 dan 90 gacha	90 dan ortiq
1.	Etkazib beruvchilar va pudratchilarga qarzdorlik	87 561,8	25 435,4	25 799,8	36 326,6	-	-
2.	Olingan avanslar	53 385,5	1 500,0	30 958,9	20 926,6	-	-
3.	Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik	1 316,5	-	1 060,4	256,1	-	-
4.	Davlat maqsadiy fondlariga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik	631,9	-	420,1	211,8	-	-
5.	Mehnatga haq to'lash bo'yicha	17 055,9	500,1	11 036,1	5 559,7	-	-
6.	Boshqa kreditorlik qarzdorlik	9 948,7	-	2 435,5	6 813,2	-	-
J A M I		169 240,3	27 435,5	71 710,8	70 098,0	-	-

Qarzdorliklarni boshqarishda bosh hisobchisi hisob-kitoblardagi mablag'larni aylana olishligi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Debitorlik qarzdorligi (hisob-kitoblardagi mablag'lar)ning aylana olishligini baholash uchun aylana olishlikning quyidagi formulalar bo'yicha hisoblangan ko'rsatkichlaridan foydalaniladi:

aylanishlar soni = sotishdan sof tushum / o'rtacha debitorlik qarzdorlik

Debitorlik qarzdorligini to'lash davri = davrning kalendar kunlari / aylanishlar soniga.

Kredit qarzdorligini aylana olishligini baholash uchun aylana olishlikning quyidagi formulalar bo'yicha hisoblangan ko'rsatkichlaritdan foydalaniladi:

aylanishlar soni – sotishdan tushgan tushumlar + o'rtacha kreditorlik qarzdorligi

Kreditorlik qarzdorligini to'lash davri = davrning kalendar kunlari / aylanishlar soniga.

II. Tinglovchi uchun uslubiy ko'rsatma.

Muammo

Korxonada debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini boshqarish bo'yicha maqsadli tadbirlarni belgilash va ishlab chiqish.

Vazifalar:

- hisob-moliya bo'limi xodimlarining korxonada debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini boshqarish bo'yicha faoliyatini tahlil qilish;
- debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini korxonada balansi tuzilishini muvofiqlashishiga ta'sirini tahlil qilish;
- debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarining tarkibi va tuzilishini tahlil qilish;
- debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarining aylana olishligini tahlil qilish;

- debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarining qiyosiy tahlili;
- korxonada debitorli va kreditorlik qarzdorliklarini boshqarish bo'yicha maqsadli tadbirlar tizimini tanlash va asoslash.

Echimning algoritmi

- hisob-moliya bo'limi xodimlari korxonada debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini boshqarish bo'yicha faoliyatining tahlili.

Debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini korxonada balansi tuzilishini muvofiqlashtirishga ta'sirining tahlili o'z ichiga korxonada ko'rsatkichlari bo'yicha agregatsiyalangan balansni tuzish va uning ma'lumotlarining tadqiqoti va tahlilini o'tkazishni oladi (5-jadval)

5-jadval

2020 yil uchun agregatsiyalangan balansning vertikal tahlili.

Ko'rsatkichlar		Davrning boshida		Davrning oxirida		O'zgarish	
		ming s.	%	ming s.	%	ming s.	%
Balansning aktivi							
1.	Mulk						
1.1.	Immobilizatsiyalangan aktivlar						
1.2.	Aylanma aktivlar						
1.2.1.	Zahiralar va harajatlar						
1.2.2.	Debitorlik qarzdorlik						
1.2.3.	Pul mablag'lari						
Balansning passivi							
1.	Mulkning manbalari						
1.1.	SHaxsiy sarmoyalar						
1.2.	Qarz sarmoyalari						
1.2.1.	Uzoq muddatli majburiyatlar						
1.2.2.	Qisqa muddatli majburiyatlar						
1.2.3.	Kreditorlik qarzdorligi						

Agregatsiyalangan balansning vertikal tahlilini o'tkazishda ham korxonada faoliyatini moliyalashtirish manbalari bo'yicha va ham pul mablag'larini korxonada aktivlariga joylashtirish bo'yicha asosiy ko'rsatkichlar belgilanadi.

Bu erda Yana har bir ko'rsatkichning umumiy yakunga salmog'i, mutloq miqdorlar va foizli aks ettirishlardagi o'zgarishlarni tahlil qilish zarur, bu korxonada qarzdorliklarini xo'jalik yurituvchi sub'ektining to'lov qobiliyatiga ta'sirini tahlil qilish uchun zarurdir.

- debitorlik va kreditorlik qarzdorliklar tarkibi va tuzilishining tahlili:

Korxonaning debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini tahlil qilishni borishida bu qarzdorliklarning tarqibi va tuzilishini hamda sodir bo'lgan o'zgarishlarni o'rganish zarur.

Bu vazifani bajarish uchun, birinchi navbatda, 6 va 7-jadvallarni tuzish zarur.

2020 yilda korxonaga bo'yicha qarzdorligi tarkibi va tuzilishining tahlili.

Kreditorlar bilan hisob-kitoblar		Davrning boshida		Davrning oxirida		CHetga chiqimlar	
		summa ming s.	salmog'i %	summa ming s.	salmog'i %	summa ming s.	salmog'i %
1.	Etkazib beruvchilar va pudratchilarga qarzdorlik						
2.	Olingan avanslar						
3.	Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik						
4.	Davlatning maqsadiy fondlariga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik						
5.	Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzdorlik						
6.	Boshqa kreditorlik qarzdorlik						
J A M I							

Kreditorlik qarzdorligi tarkibini tahlil qilish har bir qarzdorlikning umumiy tuzilishidagi rolini hamda uning vaqtdagi o'zgarishi sur'atlarini tahlil qilish zarur. Korxonaning kontragentlar oldidagi har bir moliyaviy majburiyati o'zining orqasidan tadbirkorlik sub'ektida belgilangan oqibatlarni olib keladi, uni qandayligini aniqlash zarur. Yana hisob-moliya bo'limi xodimining kreditorlik qarzdorligini boshqarishdagi asosiy vazifalarini ko'rsatish zarur.

7-jadval

2020 yilda korxonaga bo'yicha debitorlik qarzdorligi tarkibi va tuzilishining tahlili

Kreditorlar bilan hisob-kitoblar		Davrning boshida		Davrning oxirida		CHetga chiqimlar	
		summa ming s.	salmog'i %	summa ming s.	salmog'i %	summa ming s.	salmog'i %
1.	Haridorlar va buyurtmachilarning qarzi						
2.	Xodimlarga berilgan avanslar						
3.	Etkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan avanslar						
4.	Soliqlar va byudjetga yig'imlar bo'yicha avans to'lovlari						

5.	Davlat maqsadli fondlari va sug'urta bo'yicha avans to'lovlari						
6.	Boshqa debitorlik to'lovlari						
J A M I							

Debitorlik qarzdorligi tarkibini tahlil qilishda har bir qarzdorlikning umumiy tuzilishidagi rolini hamda uning vaqtdagi o'zgarishi sur'atlarini tahlil qilish zarur. Kontragentlarning korxonada oldidagi qarzdorligi – bu korxonada aylanmasidan chetga chiqqan pul mablag'laridir. Bu mablag'larning tadbirkorlik sub'ekti uchun olib keladigan salbiy oqibatlarini aniqlash zarur. Yana hisob-moliya bo'limi xodimining debitorlik qarzdorligini boshqarishdagi asosiy vazifalarini ko'rsatish zarur.

Korxonada debitorlik qarzdorligi tarkibi va tuzilishini tahlil qilgandan keyin shubhali va ishonchsiz qarzlarni qoplashning maxsus rezervini shakllantirish bo'yicha korxonada amaliyotidan foydalanish, tegishli hisob-kitoblarni o'tkazish va 8-jadvalni to'ldirish zarur.

8-jadval

**Shubhali va ishonchsiz qarzlarni bo'yicha rezerv summasining hisob-kitobi
2020 yildagi holat bo'yicha**

(ming so'm)

№	Ko'rsatkichlar	Umumiy summa	To'lov muddati kelmagan	To'lov muddatlari o'tib ketgan kunlar			
				1 dan 30 gacha	31 dan 60 gacha	61 dan 90 gacha	90 dan ortiq
1.	Haridorlar va buyurtmachilar debi-torlik qarzdorligining summasi						
2.	Rezervni shakllantirish uchun foiz stavkasi						
3.	Guruh bo'yicha rezerv summasi						
Rezervning umumiy summasi							

Shakllantirilgan rezerv korxonada kontragentlar - "Qurilishmontajservis" xususiy korxonasi haridorlari va buyurtmachilarining qaytarilmagan qarzlari bo'yicha o'zining moliyaviy barqarorligini sug'urtalash imkoniyatini beradi.

- Debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarining aylana olishligini tahlil qilish.

Debitorlik va kreditorlik qarzdorliklari aylana olishligini tahlil qilishni borishida har bir qarzdorlikning aylana olishligi ko'rsatkichini belgilash bo'yicha tegishli hisob-kitoblarni o'tkazish zarur. Bu ko'rsatkichlarni to'liqroq tahlil qilish uchun vaqtning bir qator davrlari uchun dinamikani kuzatib chiqish zarur.

Ushbu vazifani bajarish uchun 9 va 10-tahliliy jadvallarni tuzish zarur.

9-jadval

Kreditorlik qarzdorligi aylana olishligining tahlili.

№	Ko'rsatkichlar	2019 yil	2020 yil	Chetga chiqimlar (+ / -)	
				2020 y. da 2019 y. ga nisbatan	%
1.	Mahsulotlar (tovarlar, ishlar va xizmatlar) ni sotishdan tushgan sof tushum, ming so'm				
2.	O'rtacha kreditorlik qarzdorligi, ming so'm				
3.	Muntazam aylana olishlik (1 bet / 2-bet)				
4.	Kreditorlik qarzini to'lash davri, kunlar yoki kunlar aylanishlar soni				

Korxonaning kreditorlik qarzdorligi ularni kelgusida o'z aktivlari hisobidan qoplash uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektning pul majburiyatlarining mavjudligidan iborat bo'ladi. Kreditorlik qarzdorligini aylana olishligi ko'rsatkichining korxonada mahsulotlari (tovari, ishlari va xizmatlari) ei sotishdan tushumga o'zaro bog'liqligini, hamda korxonaning moliya-xo'jalik faoliyatiga ta'sirini aniqlash zarur. Korxonada mutaxassislari tomonidan qarzdorlik muddatini o'tib ketishi va xo'jalik yurituvchi sub'ekt to'lov qobiliyatini yomonlashishiga yo'l qo'ymasligi maqsadida bu ko'rsatkichlarni boshqarish bo'yicha xulosalar takliflar taqdim etilishi kerak.

10-jadval

Debitorlik qarzdorligi aylana olishligining tahlili

№	Ko'rsatkichlar	2019 yil	2020 yil	CHetga chiqimlar (+ / -)	
				2020 y. da 2019 y. ga nisbatan	%
1.	Mahsulotlar (tovarlar, ishlar va xizmatlar) ni sotishdan tushgan sof tushum, ming so'm				
2.	O'rtacha debitorlik qarzdorligi, ming so'm				
3.	Muntazam aylana olishlik (1 bet / 2-bet)				

4.	Debitorlik qarzini to'lash davri, kunlar yoki kunlar aylanishlar soni				
----	---	--	--	--	--

Debitorlik qarzdorligi korxonada shaxsiy aylanma mablag'larining immobilizatsiyalashdan iboratdir. Buning natijada korxonada moliyaviy yo'qotishlarga ega bo'lishi mumkin.

Debitorlik qarzdorligi aylana olishligi ko'rsatkichining korxonada mahsulotlari (tovarlari, ishlari va xizmatlari)ni sotishdan tushumga o'zaro bog'liqligini, hamda uning moliyaviy to'lov qobiliyati "Qurilishmontajservis" xususiy korxonasi majburiyatlarini to'lash imkoniyatiga ta'sirini aniqlash zarur. Korxonada mutaxassisi tomonidan qarzdorlik muddatini o'tib ketishi va xo'jalik yurituvchi sub'ekt to'lov qobiliyatini yomonlashishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida bo' ko'rsatkichlarni boshqarish bo'yicha xulosalar va takliflar taqdim qilinishi kerak.

Debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarining qiyosiy tahlili.

Debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarining tahlilini borishida hisob-kitoblar balansini tuzish bilan qarzdorliklarning hisob-kitoblarini o'z vaqtida amalga oshirish imkoniyatiga o'zaro ta'siri ko'rsatkichlarini belgilash bo'yicha tegishli hisobotlarni o'tkazish zarur. (11-jadval)

Hisob-kitob balansining aktiviga debitorlik, passiviga kreditorlik qarzdorligi kiritiladi. Debetli saldo, ya'ni debitorlik qarzdorligini oshib ketishi korxonada aylanma mablag'laridan bir qismi oborotdan noqonuniy olinganligi va uni debitorlar oborotida bo'lishini bildiradi. Aksincha, hisob-kitob balansini bo'yicha kreditli saldo, ya'ni kreditorlik qarzdorligini debitorlikdan oshib ketishi boshqa korxonalar va tashkilotlar mablag'larini rejadan tashqariga jalb qilinishini bildiradi.

11-jadval

Debitorlik va kreditorlik qarzdorligining qiyosiy tahlili.

(ming so'm)

№	Ko'rsatkichlar	2020 yil		Oshib ketishlar	
		debitorlik	kreditorlik	debitorlik	kreditorlik
1.	Buyurtmachilar va etkazib beruvchilar bilan hisob-kitob				
2.	Avans to'lovlari				
3.	Byudjetdan hisob-kitoblar				
4.	Byudjetdan tashqari fondlar bilan hisob-kitoblar				
5.	Xodimlar bilan hisob-kitoblar				
6.	Boshqa qarzdorliklar				
J A M I					

2020 yildagi holatiga ko'ra korxonada xo'jalik yurituvchi sub'ektning kontragentlari bilan naqd pulsiz hisob-kitoblar va to'lovlar bo'yicha qiyinchiliklar vujudga kelgan.

Bu ko'rsatkichlarni to'liqroq tahlil qilish uchun qarzdorliklarning umumiy summasini kuzatib borib, korxonada to'lov qobiliyatiga ega bo'lmaslikni vujudga

kelishini asosiy sabablarini aniqlang va korxonada debitorlik va kreditorlik qarzdorliklari qiyosiy hisobot balansini tahlil qilish bilan xulosalarni tasdiqlash zarur. - korxonadagi debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini boshqarish bo'yicha maqsadli tadbirlar tizimini tanlash va asoslash

Korxonadagi debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarni boshqarish bo'yicha maqsadli tadbirlar tizimini tanlashda quyidagilar zarur.

- qarzdorliklarni boshqarishda asosiy vazifalarni belgilash;
- qarzdorliklarni boshqarishning asosiy maqsadlarini belgilash;
- qarzdorliklarni boshqarish bo'yicha asosiy natijalarni aniqlash;
- hisob-moliya bo'limi mutaxassislarining vazifalarini taqsimlash;
- qarzdorliklarni boshqarishning usullari va yo'llarini belgilash;
- qarzdorliklarni boshqarish bo'yicha maqsadli tadbirlarni belgilash;
- korxonada faoliyatini moliyalashtirishning usullari va yo'llarini belgilash.

Pirovardida korxonadagi debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini boshqarish bo'yicha mavjud vaziyatni tahlil qilish yakunlari bo'yicha yakuniy xulosalarni chiqarish yo'li bilan moliyaviy strategiyani tanlashning to'g'riligini asoslashni taqdim etish. Debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarni boshqarish bo'yicha maqsadli tadbirlari tizimi variantini tanlash prezentatsiya ko'rinishida asoslash.

Muammoli vaziyatni tahlil qilish va echish varag'i.

Keys bilan ishlash bosqichining nomi	Ishlar bosqichining mazmuni	Natijalar
Keysda berilgan vazifa bilan tanishish	Berilgan vaziyatning obzori va masalani echish uchun muhit axborotlarni belgilash.	
Joriy vaziyatning tahlili	“Qurilishmontajservis” xususiy korxonasining dastlabki ko'rsatkichlari yordamida vaziyatga diagnoz qo'yish. Ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha sub'ekning haqiqiy holati ko'rib chiqiladi va bosqichma-bosqich vaziyatli tahlil.	
	hisob-moliya bo'limi xodimlarining korxonada debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini boshqarish bo'yicha faoliyatining tahlili;	
	debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini korxonada balans tuzilishini muvofiqlashtirishiga ta'siri;	
	debitorlik va kreditorlik qarzdorliklari tarkibi va tuzilishining tahlili;	
	debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini aylana olishligining tahlili;	
	debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarining qiyosiy tahlili;	
	korxonadagi debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarni boshqarish bo'yicha maqsadli tadbirlar tizimini tanlash va asoslash.	
	Muammoni shakllantirish	Asosiy muammoni ajratish va uning tashkil qiluvchi alomatlarini, isbotlarini) ni aniqlash.

Muamoning muqobil echimini tanlash	Vaziyatli vazifaning ehtimol bo'lgan muqobil echimini shakllantirish. Strategiyani tanlash va asoslash (yakka holda): - afzalliklar va kutilgan natijalar; - kamchiliklar va qarzarlar.	
Muamoni echimini ishlab chiqish va asoslash	Aniq echimni mukammal ishlab chiqish va asoslash.	

Baholash mezonlari

1. Yakka tartibda bajarilgan ishni baholash tizimi.

№	Ishtirokchilar	Baholash mezonlari				
		Joriy vaziyatning tahlili max 1,0	Muammoni shakllantirish max 0,5	Muammoning muqobil echimini tanlash max 0,5	Aniq vazifani mukammal ishlab chiqish va asoslash max 0,5	Umumiy ball (max ball 2,5)
1.						
2.						

2,0 – 2,5 ballar – “a’lo”; 1,5 – 2,0 ballar – “yaxshi”; 1,0 – 1,5 ballar – “qoniqarli”, 1,0 dan past – “qoniqarsiz”

2. Muammoni guruhli echish variantlarini baholi tizimi.

1. Har bir guruh 2 baholash ballarini oladi. U ularning barchasini birdaniga echimining bitta variantiga berishi yoki echimining shaxsiy variantini baholashni qo'shmasdan ikkiga (1:1, 0,5:0,5 va h.k.) taqsimlashi mumkin.

2. Echimning har bir varianti bo'yicha olingan ballar qo'shiladi. Ballarning eng ko'p miqdorini to'plagan variant g'alaba qozonadi. Bahsli hollarda ovoz berishni o'tkazish mumkin.

Muammo echimi variantlarini baholash

Guruh	Muammo echimining muqobil variantlari				
	1	2	3	4	5
I.					
II.					
III.					
IV.					
V.					
S U M M A					

3. Taqdimotning o'zini rag'batlantiruvchi baholash tizimi.

1. Har bir guruh soʻzga chiqqan guruhning prezentatsiyasini baholaydi. Har bir mezon boʻyicha guruh 10 ball maksimum 50 ball olish imkoniyatiga ega.

2. Barcha olingan ballar oʻrtacha ball hisoblab chiqiladi va yakunida prezentatsiyani tayyorlagan eng yaxshi mini guruh aniqlanadi.

**Taklif qilinayotgan echim prezentatsiyasini baholash.
(ahloqiy ruhiyatni koʻtarish sifatida)**

Guruh	Prezenta siyaning toʻliqligi va aniqligi (1 – 10)	Taqdim etilayotgan prezentatsiya- ning koʻrgazmaligi (1 – 10)	Guruh aʼzolari ning ommaviy ligi va faolligi (1 – 10)	Taklif qilinayot gan echimning noyobligi (1 – 10)	Qonuniy meʼyorlar ga mosligi (1 – 10)	Toʻplangan ballar ning umumiy summasi
No						

2-Keys. “Inter-Rohat ” qoʻshma korxonasi misolida

**«MOLIYAVIY NATIJALARNI IFODALOVCHI
KOʻRSATKICHLARNI TAHLILI»**

PEDAGOGIK ANNOTATSIYA

1.Fanning nomi: “Operatsion menejment”.

Mavzuning nomi: “Moliyaviy natijalarni ifodalovchi koʻrsatkichlarni tahlili” mavzusi boʻyicha keys.

2.Ushbu keysning maqsadi – Tinglovchilarni oʻrganilgan mavzu boʻyicha egallagan nazariy bilimlari asosida amaliy harakatlar, muloqotlar, fikrlash orqali muayyan iqtisodiy va moliyaviy vaziyatni tahlil qilish natijasida toʻgʻri baholay olishlari kerakligi bilan belgilanadi.

Kutilayotgan natijalar: korxonada moliyaviy natijalarini ifodalovchi koʻrsatkichlarni kompleks va sistemali tarzda omilli tahlil qilish usullarini oʻrganish, moliyaviy tahlilni baholash va berilgan muammolarni echish. Keys muqaffaqiyatli echish uchun Tinglovchilar quyidagi **natijalarga erishishlari lozim:** moliyaviy natijalarni oʻzgarishiga taʼsir qiluvchi omillarni aniqlash va hisob-kitob qilish, sof foyda hajmini oshirish boʻyicha ichki imkoniyatlarni aniqlash usuli, korxonani iqtisodiy-moliyaviy holatiga baho berish;

3.Ushbu keys kabinetli va syujetli toifasiga kiradi. Vaziyatli holatni oʻtgan davrdan hozirgi davrgacha boʻlgan iqtisodiy jarayonlardan iborat.

4.Bu tashkiliy-institutsional keys. U moliyaviy hisobot maʼlumotlariga taqriban asosda tuzilgan qisqa va strukturali keys-topshiriq. Keysning obʼekti boʻlib “Inter-Rohat” qoʻshma korxonasi hisoblanadi.

5. Didaktik maqsadlari bo'yicha - trening keysi hisoblanib, amaliy mashg'ulot davomida berilgan mavzu bo'yicha olingan bilimlarni mustahkamlashga mo'ljallangan. Shu boisdan, keysda alohida vaziyatda vujudga kelgan muammoni tahlil qilib, ijobiy hal qilish uchun vazifalar, uni echish ketma-ketligi, axborot manbalari berilgan.

6. Keysning asosiy axborot manbasi sifatida "Inter-Rohat" qo'shma korxonasi 2020 yil bo'yicha 2-shakli - "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot" ma'lumotlari hamda "Savdo tashkilotlarining moliyaviy natijalarini tahlil qilish usullarini takomillashtirish yo'llari" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi materiallaridan foydalanildi.

7. Keysning asosiy mohiyati, afzalliklari quyidagilardan iborat:

- o'quv mashg'ulotini keys-texnologiyasi orqali o'tkaziladi;
- Tinglovchilarni maksimal faolligini oshiradi va mustaqil ishlashga, fikrlashga undaydi;
- aniq ma'lumotlar asosida qurilgan vaziyatning mavjudligi Tinglovchilarda uni echishga qiziqish uyg'otadi;

Kirish

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlarning hozirgi bosqichida iqtisodiyotni erkinlashtirish, mamlakatni modernizatsiyalash, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash evaziga uzluksiz iqtisodiy o'sishga erishishdek dolzarb vazifa qo'yilgan. Bu esa, o'z navbatida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni iqtisodiy va moliyaviy holatini tahlil qilishni taqozo etadi.

Korxonalarni moliyaviy holatini ifodalovchi ko'rsatkichlardan biri va muhimi - moliyaviy natijalardir. Moliyaviy natijalar (foyda yoki zarar) xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini baholashda barometr vazifasini o'taydi. SHu bois, ushbu ko'rsatkichlarni tahlil qilish shakllanayotgan erkin iqtisodiyot sharoitida nafaqat nazariy, balki muhim amaliy ahamiyatga molikdir.

Korxonaning moliyaviy holatiga baho berish, tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni kompleksli va tizimli tarzda omilli tahlil qilish lozim. Moliyaviy natijalarni omilli tahlil qilish natijasida korxonalarni raqobatbardoshligini ta'minlash, bankrotlik holatining oldini olish, foydani oshirish bo'yicha mavjud ichki xo'jalik imkoniyatlarini aniqlash orqali ularning moliyaviy holati barqarorligini ta'minlash, iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini oshirish, xo'jalik faoliyatini iqtisodiy baholash samaradorligini oshirish imkoni bo'ladi.

Ushbu keysda "Inter-Rohat" qo'shma korxonasi moliyaviy hisoboti ma'lumotlari asosida foyda (zarar) ko'rsatkichlari hajmining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy omillar tahlil qilingan va sof foyda hajmini oshirish bo'yicha ichki xo'jalik imkoniyatlari aniqlangan bo'lib, natijada ularning ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyatida sodir bo'lgan muayyan vaziyat har tomonlama tahlil qilish va baholashga imkon bo'ladi.

Berilgan keysni echish natijasida quyidagi o'quv natijalariga erishish mumkin:

- o'rganilgan mavzu bo'yicha olingan bilimlarni mustahkamlash;

- muammoni alohida va guruhlararo tahlil qilishga va asosli boshqaruv qarorlarini qabul qilishga o‘rganish;
- mustaqil qaror qabul qilishga o‘rganish;
- o‘quv ma’lumotlarini o‘rganish darajasini tekshirish.
- korxonalarda moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni tahlil qilish, sof foyda hajmini oshirish bo‘yicha ichki xo‘jalik imkoniyatlarini izlab topish va ularni iqtisodiy-moliyaviy holatiga baho berish;

1. "Inter-Rohat" qo‘shma korxonasidagi vaziyat bilan tanishish

“Inter-rohat” qo‘shma korxonasi moliyaviy holatini tahlil qilish natijasida uning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko‘rsatkichlar hisobot yili o‘tgan yilga nisbatan kamayganligi aniqlandi. Moliyaviy natijalar korxonani iqtisodiy-moliyaviy salohiyatini oshishida muhim o‘rinni egallaydi.

Korxonada rahbari bosh buxgalterga moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimini tahlil qilishni, sof foyda hajmini oshirish bo‘yicha mavjud bo‘lgan ichki imkoniyatlarni aniqlashni hamda ushbu ko‘rsatkichlar bo‘yicha korxonaning moliyaviy holatiga baho berishni topshiradi.

Xo‘jalik sub’ektlarining moliyaviy natijalarini tahlil qilish uchun asosiy axborot manba moliyaviy hisobotning 2-shakli -“**Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot**” ma’lumotlari hisoblanadi. Shu bois, quyida "Inter-rohat" qo‘shma korxonasining 2020 yildagi moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot ma’lumotlari berilgan.

2. "Inter-Rohat" qo‘shma korxonasining moliyaviy hisoboti ma’lumotlari

1 yanvar 2020 yil

Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot - 2-sonli shakl

Ko‘rsatkichlar	Satr kodi	O‘tgan yilning shu davrida		Hisobot davrida	
		Daromad (foyda)	Xarajat (zarar)	Daromad (foyda)	Xarajat (zarar)
Maxsulot (tovar, ish xizmat)larni sotishdan sof tushum	010	9279949	X	9210307	X
Sotilgan maxsulot (tovar, ish va xizmat)larning tannarxi	020	X	3936010	X	31443853
Maxsulot (tovar, ish xizmat)larni sotishdan yalpi foyda (satr 010 - 020)	030	5343939		6066454	
Davr xarajatlari, jami (satr 050+060+070+080) shu jumladan:	040	X	1271901		2939813
Sotish xarajatlari	050	X	535249		866284
Ma’muriy xarajatlar	060	X	736652		980428
Boshqa operatsion xarajatlari	070	X		[	1088407
Kelgusida soliqqa tortiladigan bazadan chiqariladigan hisobot davri xarajatlari	080	X		X	4694

Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari	090	154376	X	852733	X
Asosiy faoliyatning foydasi (zarari) (sitr 030-040+090)	100	4226414		3979374	
Moliyaviy faoliyatning daromadlari, jami (sitr 120+130+140+150+160), shu jumladan	110	73215	X	509679	X
Dividendlar ko'rishidagi daromadlar	120	25361	X	24975	
Foizlar ko'rishidagi daromadlar	130	-	X	6831	X
Uzoq muddatli ijara (lizing)dan daromadlar	140	-	X	47768	X
Valyuta kursi farqi daromadlari	150	-	X	33555	X
Moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari	160	47854	X	396550	X
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlari, jami (sitr 180+190+200+210), shu jumladan	170	X	379702	X	830342
Foizlar ko'rishidagi xarajatlar	180	X	272265	X	555152
Uzoq muddatli ijara (lizing) bo'yicha foizlar xarajatlar	190	X	-	X	6323
Valyuta kursi farqidan zararlar	200	X	107437	X	159530
Moliyaviy faoliyatning boshqa zararlar	210	X	-	X	109937
Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (zarari) (sitr 100+110-170)	220	3919927		3658711	
Favqulodda foyda va zararlar	230	-	850	X	1046
Daromad (foyda) solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar) (sitr 220+/-230)	240	3919077		3657665	
Daromad (foyda) solig'i	250		1975757		374482
Foydadan boshqa soliqlar va yig'img'lar	260		218952		2209341
Hisobot davrining sof foydasi (zarari)	270	1724368		1073842	X

(1-ilova)

3. Bilimlarni jonlantirish uchun savollar

1. Mahsulotni sotishdan tushgan sof tushum qanday aniqlanadi?
2. Mahsulot sotishning yalpi foydasi (zarari) qanday aniqlanadi va uning o'zgarishiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
3. Asosiy faoliyatning foydasi (zarari) qanday aniqlanadi, uning o'zgarishiga qanday omillar ta'sir qiladi?
4. Davr xarajatlari tarkibiga qanday xarajatlar kiradi?

- 5.Korxonanig asosiy faoliyatidan kelgan boshqa daromadlar (xarajatlar)ga nimlar kiradi?
- 6.Korxonaning umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda (zarar) qanday aniqlanadi hamda uning o'zgarishiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
- 7.Moliyaviy faoliyatning daromadlariga nimalar kiradi?
- 8.Daromad (foyda) solig'ini to'lagunga qadar foyda qanday aniqlanadi?
- 9.Favquloddagi foyda va favquloddagi zarar deganda nima tushuniladi?
- 10.Sof foyda qanday aniqlanadi va uning o'zgarishiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?

4.Tinglovchilar uchun metodik ko'rsatmalar

Muammo. Korxonada mavjud bo'lgan vaziyat asosida uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun ishlab-chiqarish va xo'jalik faoliyati moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish hamda sof foyda hajmini oshirish bo'yicha ichki xo'jalik imkoniyatlarini aniqlash. Tahlil natijalari asosida korxonani iqtisodiy-moliyaviy holatiga baho berish.

Vazifalar

- Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini aniqlash va ularning "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot"da ifodalanishini o'rganish.
- Moliyaviy natijalarning har bir ko'rsatkichini aniqlanish yo'llarini va umumlashgan ko'rsatkichlarini aniqlash.
"Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot" 2-shakl ma'lumotlari asosida tavsiya qilingan jadvallarni to'ldirish hamda jadval ma'lumotlari asosida korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni kompleks va sistemali tarzda omilli tahlil qilish.
- Korxonada sof foyda hajmini oshirish bo'yicha ichki imkoniyatlar summasini aniqlash va xulosalar berish.
- Korxonaning moliyaviy natijalarini omilli tahlil qilish asosida ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha uning moliyaviy holatiga baho berish.

Echish ketma-ketligi

1.Korxonada yuz bergan vaziyat tahlil qilinadi, muammo va uni echish ketma-ketligi, asosiy vazifalari bilan tanishiladi.

2.Keysdagi holatlarni oydinlashtirish: Nima yuz bergan? Korxonada faoliyati natijasi qanday bo'lgan va qanday bo'lishi mumkin?

3.Omilli tahlilni o'tkazish natijasida pirovard ko'rsatkichni o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarning ta'siri aniqlanadi, hisob-kitob qilinadi hamda natijaviy ko'rsatkichni o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar hajmini oshirish bo'yicha ichki xo'jalik imkoniyatlari izlab topiladi.

4. Kompleks va sistemali tarzda tahlil qilish yordamida vaziyatning asosiy muammosi echiladi, baholanadi, ishlab-chiqarish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari tavsiya qilinadi.

Amaliy vaziyatni tahlil qilish uchun metodik ko'rsatma

Tahlil bosqichlari	Tavsiya va maslahatlar
1. Keys bilan tanishish	1. Keysni o'qish jarayonida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmang. 2. Berilgan vaziyat bilan tanishing. Vaziyatga ta'rif berishga harakat qiling. 3. Vaziyatni tahlili uchun axborot manbalari bilan ta'minlanganlikni aniqlang.
2. Vaziyatning tashhisi va tahlili	1. Korxonada faoliyatida yuzaga kelgan holatni oydinlashtiring. Vaziyatning muhim xususiyatlarini, miqdor va sifat tomonlarini belgilang. Ularga asosan korxonaning haqiqatda bo'lgan va bo'lishi mumkin bo'lgan holatini aniqlang hamda ularni taqqoslang. 2. Vaziyatni tahlil qilish jarayonida muammo qanday darajada echilishini belgilang. Uni echish mumkinmi?, Qanday natijaga erishish mumkin? 3. Muammoni echish jarayonida bo'ladigan yoki bo'lishi mumkin bo'lgan qiyin holatlarni ko'rsating.
3. Muammoli vaziyatning echimi bo'yicha tahlil variantlarini tanlash va baho berish	1. Vaziyatning echimini hal qiling. Berilgan xulosalarni salbiy va ijobiy tomonlarini ko'rsating va baholang. Eng yaxshi variantni tanlang.

5. To'ldirish uchun tavsiya qilingan jadvallar

1-jadval

Mahsulot sotishdan ko'rilgan yalpi foyda va uni o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarning tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yil	SHartnoma (erkin bahoda)	Haqiqatda hisobot yil

1.	Mahsulot sotishdan kelgan sof tushum		9196320	
2.	Sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi		3106261	
3.	Sotishdan olingan yalpi foyda (zarar)			

2-jadval

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan kelgan foyda (zarar) va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarning tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yil	Haqiqatda hisobot yil	Farqi	
				Mutloq summada (+,-)	Foizda (%)
1.	Yalpi foyda				
2.	Davr xarajatlari				
3.	Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari				
4.	Asosiy faoliyatning boshqa xarajatlari				
5.	Operatsion foyda (zarar)				

3-jadval.

Umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda (zarar) va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlili.

№	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda, o'tgan yil	Haqiqatda hisobot yil	Farqi	
				Mutloq summada (+,-)	Foizda (%)
1.	Operatsion foyda (zarar)				
2.	Moliyaviy faoliyatning daromadlari				
3.	Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar				
4.	Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromadlar				
5.	Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar.				
6.	Umumxo'jalik faoliyati foydasi (zarar)				

4-jadval.

Soliq to'langunga qadar foyda (zarar) tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yil	Haqiqatda hisobot yil	Farqi	
				Mutloq summada (+,-)	Foizda (%)
1.	Umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda (zarar)				
2.	Favqulodda foyda				
3.	Favqulodda zarar				
4.	Soliq to'langunga qadar foyda (zarar)				

5-jadval

Sof foyda va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yil	Haqiqatda hisobot yil	Farqi	
				Mutloq summada (+,-)	Foizda (%)
1.	Soliq to'langunga qadar foyda (zarar)				
2.	Foyda solig'i				
3.	Boshqa soliq va to'lovlar				
4.	Sof foyda (zarar)				

7.Keysologning javob varianti

Xo'jalik yurituvchi subektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini belgilovchi mezon - sof foydadir. Sof foyda miqdorini aniqlash uchun "Mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi, mahsulot (ish, xizmat) tannarxiga qo'shiladigan va moliyaviy natijalarni tarkib topishi haqidagi" Nizomga asosan oraliq foyda ko'rsatkichlarini aniqlash kerak bo'ladi. Tahlil qilish avvalambor, korxonaning mahsulotlarni sotishdan kelgan yalpi foydasi va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashdan boshlanadi, (1-jadval).

1-jadval

Mahsulot sotishdan ko'rilgan yalpi foyda va uni o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarning tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yil	SHartnoma (erkin bahoda)	Haqiqatda hisobot yil
1.	Mahsulot sotishdan kelgan sof tushum	9279949	9196320	9210307
2.	Sotilgan mahsulotning	3936010	3106261	3143853

	ishlab chiqarish tannarxi			
3.	Sotishdan olingan yalpi foyda (zarar) (1q-2q)	5343939	6090059	6066454

1-Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, yalpi foyda hajmi hisobot davrida asos yiliga nisbatan 722515 ming.so'mga ko'paygan yoki uning o'sish sur'ati 113,5 %ni tashkil qildi. Bunga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

1.Cotish bahosining o'zgarishi.

$$9210307-9196320= +13987 \text{ ming so'm (+)}$$

Demak, ushbu omil evaziga yalpi foyda hajmi 13987 ming so'mga oshgan yoki olingan qo'shimcha yalpi foyda (722515) jami bahoni oshishi evaziga olingan.

2.Sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxining o'zgarishi.

$$3143853-3106261=+37592 \text{ ming so'm. (-)}$$

Demak, sotilgan mahsulotning tannarxining 37592 ming so'mga oshishi o'z natijasida yalpi foyda shuncha summaga kamaygan.

3.Sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishi. Ushbu omil korxonaning tadbirkorlik faoliyatiga bog'liq. (ichki omil), chunki mahsulot qancha ko'p sotilsa, foyda ham shuncha ko'p bo'ladi. Uning ta'sirini hisoblash usuli quyidagicha:

$$A.9196320 : 9279949 \times 100= 99 \%$$

$$B. 5343939 \times 1 : 100 = -53439 \text{ ming so'm.}$$

Demak, sotilgan mahsulot hajmining 1 %ga kamayishi korxonaning yalpi foydasini 53439 ming so'mga kamaytirgan.

4.Mahsulot assortimenti va tarkibini o'zgarishi. Ushbu omilning ta'sirini quyidagi usul bilan aniqlashni tavsiya etamiz.

Balans usuli. Bunda yalpi foyda bo'yicha aniqlangan umumiy farqdan oldin hisoblangan omillarning ta'siri ayiriladi, ya'ni:

$$[-722515]-[(+13987) +(-37592) +(-53439)] = +617497 \text{ ming so'm.}$$

Omillar balansi: $[(13987)+(-37592) +(-53439) +(617497)] = - 722515 \text{ ming so'm.}$

2.Asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda asosan korxonalarning mahsulotlarni sotishdan olgan foydasini tavsiflaydi. Bu foydani aniqlash uchun tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foydadan davr xarajatlari va asosiy faoliyatdan olingan boshqa xarajatlar chegirilishi, asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar qo'shilishi tavsiya etilgan.

Operatsion foydaning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi, (2- jadval).

2-jadval

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan kelgan foyda (zarar) va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarning tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yil	Haqiqatda hisobot yil	Farqi	
				Mutloq summada (+,-)	Foizda (%)
1.	YAlpi foyda	5343939	6066454	+722515	113

2.	Davr xarajatlari	1271901	2939813	+1667917	184
3.	Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari	154376	852733	+698357	5,5
4.	Asosiy faoliyatning boshqa xarajatlari	X	X	X	X
5.	Operatsion foyda (zarar) (1q-2q+3q-4q)	4226414	3979374	-247040	94,2

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil qilayotgan korxonada asosiy faoliyatdan tushgan foyda hajmi hisobot yili, o'tgan yilga nisbatan 5,8 % ga kamaydi. Bunga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

1.Tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foyda hajmining 722515 ming so'mga ko'payishi natijasida asosiy faoliyatdan tushgan foyda miqdori 17,1% ga $[722515 \times 100:4226414]$ oshgan.

2.Davr xarajatlari hajmining 1067917 ming so'mga ortishi evaziga asosiy faoliyatdan tushgan foyda miqdori 39,5%ga kamaygan $[1067917 \times 100:4226414]$.

3.Boshqa operatsion daromadlar miqdori 698357 ming so'mga oshgan. Bu esa, o'z navbatida, asosiy faoliyatdan tushgan foyda hajmini 16,5% ga ko'paytirgan $[698357 \times 100:4226414]$.

Shunday qilib, yuqorida hisoblangan 3 ta omilning ta'siri: $(+17,1) + (-39,5) + (+16,5) = -5,8\%$. Bu foiz esa asosiy faoliyatdan tushgan foyda hajmida bo'lgan umumiy farqga (-5,8 %) teng.

Endi, asosiy faoliyatdan kelgan foydaning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlaymiz, 3-jadval.

3-jadval

Asosiy faoliyatdan kelgan foydaning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarini zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlash hisob-kitobi

Hisoblashning tartib soni	Almashtirishning tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar			Natijaviy ko'rsatkich-asosiy faoliyat-dan olingan foyda,	Oldingi hisobga nisbatan farq, (+, -)	O'zgarish sabablari
		YAlpi foyda	Davr xarajat-lari	Asosiy faoliyatdan kelgan boshqa operatsion daromadlar			
A	B	1	2	3		6	
1	-	5343939	1271901	154376			-
2	1	6066454	1271901	154376			Yalpi foydani ko'payishi
3	2	6066454	2939813	154376			Davr xarajatlari ko'payishi
4	3	6066454	2939813	852733			Asosiy faoliyatdan ko'rilgan daromadlarni ko'payishi

3. Korxonaning umumxo‘jalik faoliyatdan ko‘rilgan foydani aniqlash uchun operatsion foydaga moliyaviy faoliyatning jami daromadlari qo‘shiladi va moliyaviy faoliyat bo‘yicha jami xarajatlar ayriladi. Tahlil qilish uchun 4-jadvalni havola qilamiz.

4-jadval.

Umumxo‘jalik faoliyatidan kelgan foyda (zarar) va uning o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarni tahlili.

№	Ko‘rsatkichlar	Haqiqatda o‘tgan yil	Haqiqatda hisobot yil	Farqi	
				Mutloq summada (+,-)	Foizda (%)
1.	Operatsion foyda (zarar)	4226414	3979374	-247040	94,2
2.	Moliyaviy faoliyatning daromadlari	73215	509679	+436464	6,9 m
3.	Moliyaviy faoliyat bo‘yicha xarajatlar	379702	830342	+450640	2,2 m
4.	Moliyaviy faoliyatdan ko‘rilgan natija (3q-2q)	-306487	-320663	-14176	104,6
5.	Umumxo‘jalik faoliyati foydasi (zarar) (1q+2q-3q)	3919927	3658711	-261216	93,3

4-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan korxonada umumxo‘jalik faoliyatdan ko‘rilgan foyda hajmi hisobot yili, o‘tgan yilga nisbatan 261216 ming so‘mga kamaydi yoki uning o‘sish sur’ati 93,3 %ni tashkil etdi. Umumxo‘jalik faoliyatidan ko‘rilgan foydaning o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillar ta’sirini zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlaymiz (5-jadval).

5-jadval

Umumxo‘jalik faoliyatidan ko‘rilgan foydaning o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash hisob-kitobi

Hisoblashning tartib soni	Almashtirishning tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar			Natijaviy ko‘rsatkich-umumxo‘jalik faoliyatidan kelgan foyda, 1us + 2us – 3us	Oldingi hisobga nisbatan farq, (+, -)	O‘zgarish sabablari
		operatsion foyda	Moliyaviy faoliyat bo‘yicha jami daromadlar	Moliyaviy faoliyat bo‘yicha jami xarajatlar			
A	B	1	2	3	4	5	6
1	-	4226414	73215	379702	3919927	-	-
2	1	3979374	73215	379702	3672887	-247040	Operatsion foydani kamayishi

3	2	3979374	509679	379702	4109351	+436464	Moliyaviy faoliyatdan tushgan daromadning ko'payishi
4	3	3979374	509679	830342	3658711	-450640	Moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan zararlarni oshishi
Omillar balansi:						-261216	

6-jadval.

Soliq to'langunga qadar foyda (zarar)tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda 2018 yil	Haqiqatda 2007 yil	Farqi	
				Mutloq summada (+,-)	Foizda (%)
1.	Umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda (zarar)	3919927	3658711	-261216	93,3
2.	Favqulodda foyda	-	-	-	-
3.	Favqulodda zarar	850	1046	+196	123
4.	Soliq to'langunga qadar foyda (zarar)	3919077	3657665	-261412	93,3

4.Korxonani soliq to'lagunga qadar foydasini aniqlash uchun umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foydaga favqulodda foyda qo'shiladi, zarar ayriladi. Quyidagi jadvalda soliq to'langunga qadar foydani tahlilini havola qilamiz, (6- Jadval).

Tahlil qilinayotgan korxonada soliq to'lagunga qadar foyda hisobot yili o'tgan yilga nisbatan 261412 ming so'iga kamaydi yoki uning o'sish sur'ati 93.3 % ni tashkil qildi. Uning o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

- 1.Umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foydani o'zgarishi.
- 2.Favqulodda zarar summasini o'zgarishi.

Ushbu omillarning ta'sirini zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlaymiz, (7-jadval).

7-jadval

Soliq to'langunga qadar foyda (zarar) ni o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash hisob-kitobi

Hisoblashning tartib soni	Almashtirishning tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar		Natijaviy ko'rsatkich-soliq to'lagunga qadar foyda 1us - 2us	Oldingi hisobga nisbatan farq, (+, -)	O'zgarish Sabablari
		Umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda	Favqulodda zarar			
A	B	1	2	3	4	5

1	-	3919927	850	3919077	-	-
2	1	3658711	850	3657861	-261216	Umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foydani kamayishi
3	2	3658711	1046	3657665	-196	Favqulodda zarar summasini ko'payishi
Omillar balansi: 261412						

5.Savdo tashkilotlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini baholovchi barometr - sof foyda miqdoridir. Sof foyda - savdo tashkilotlarining butun ishlab chiqarish va noishlab chiqarish faoliyatining hamma turlari bo'yicha, shu jumladan, tovarlarni sotish bilan bog'liq bevosita va bilvosita xarajatlar, operatsion daromadlar va xarajatlar qoldig'i, moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va xarajatlar qoldig'i, tasodifiy foyda va zararlar qoldig'i bo'yicha aniqlanadi. Tahlil uchun qo'yidagi jadvalni havola qilamiz .

8-jadval

Sof foyda va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlili

№	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yil	Haqiqatda hisobot yil	Farqi	
				Mutloq summada (+,-)	Foizda (%)
1.	Soliq to'langunga qadar foyda (zarar)	3919077	3657665	-261412	93,3
2.	Foyda solig'i	1975757	374482	-1601275	18,9
3.	Boshqa soliq va to'lovlar	218952	2209341	+1990389	10,1
4.	Sof foyda (zarar)	1724368	1073842	-650526	62,3

8-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada sof foyda hajmi hisobot yili o'tgan yilga nisbatan 650526 ming so'mga kamaydi yoki uning sur'ati 62.3 % ni tashkil qildi. Uning o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi.

1. Soliq to'lagunga qadar foyda hajmini o'zgarishi
2. Foydadan soliq hajmini o'zgarishi
3. Boshqa soliq va to'lovlar hajmini o'zgarishi

Ushbu omillarni ta'sirini zanjirli almashtirish usuli orqali hisob-kitob qilinadi (9-jadval).

9-jadval

Sof foyda hajmini o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni hisob-kitobi

Hisoblashning tartib soni	Almashtirishning tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar			Natija-viy ko'rsatkich- sof foyda 1us - 2us -3us	Oldingi hisobga nisbatan farq, (+, -)	O'zgarish sabablari
		Soliq to'lagunga qadar foyda	Foydadan soliq	Boshqa soliq va to'lovlar			
A	B	1	2	3	4	5	6

1		-	3919077	1975757	218952	1724368	-	
2		1	3657665	1975757	218952	1462956	-261412	Soliq to'lagunga qadar foydani kamayishi
3		2	3657665	374482	218952	3064231	+1601275	Foyda solig'i kamayishi
4		3	3657665	374482	2209341	1073842	-1990389	Boshqa soliq va to'lovlarni ko'payishi
Omillar balansi: -650526								

Sof foyda hajmini oshirish bo'yicha ichki xo'jalik imkoniyatlarini aniqlash usuli

8-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan korxonada sof foydani hajmi hisobot yili o'tgan yilga nisbatan 650526 ming so'mga kamaygan yoki uning o'sish surati 62,3% ni tashkil etgan. Bu o'zgarishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

- sotishdan tushgan sof tushumning 69642 ming so'mga kamayishi yalpi foyda hajmini shu miqdorda pasaytirgan (1-jadval);
- sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxni 792157 ming so'mga kamayishi yalpi foyda hajmini shu sumaga oshirgan (1-jadval);
- davr xarajatlarining 1667917 ming so'mga ko'payishi operatsion foyda summasi hajmini shu miqdorga kamaytirgan (2-jadval);
- asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa operatsion daromadlarning 698357 ming so'mga ko'payishi operatsion foyda hajmini shu summaga ko'paytirgan (2-jadval);
- moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan xarajatlarning 14176 ming so'mga ko'payishi natijasida umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda shu miqdorga kamaygan (3-jadval);
- favqulodda zararlar summasining 196 ming so'mga oshishi soliq to'lagunga qadar foyda hajmini shu summaga kamaytirgan (3-jadval);
- daromad solig'ining 1601275 ming so'mga kamayishi sof foyda hajmini shu miqdorga oshirgan;
- boshqa soliqlar va ajratmalarning 1990389 ming so'mga ko'payishi sof foyda hajmini shu summaga kamaytirgan.

Shunday qilib, yuqorida hisoblangan omillar ta'sirining o'zgarishi sof foyda summasida bo'lgan farqni beradi: $[-69642] + (+792157) + (-1667917) + (+698357) + (-14176) + (-196) + (+1601275) + (-1990389) = -650531$ ming so'm. Hosil bo'lgan 5 ming so'm farq (650531-650526) raqamlarni butunlash evaziga ro'y berdi. Tahlil qilinayotgan ob'ektda sof foyda hajmini oshirish uchun katta imkoniyat bo'lgan. Hisoblangan 8ta omildan 5 tasining ta'siri salbiy bo'lgan. Agar ushbu omillar o'tgan yilgi darajada saqlanib qolinganda edi, sof foyda summasi 4012415 ming so'mga oshgan bo'lar edi. U holda, sof foydaning umumiy hajmi hisobot yili 5086257 ming so'mni (1073842 + 4012415) yoki uning o'sish sur'ati 62,3 % emas (1073842 : 1724368 x 100), balki 295 %ni (5086257 : 1724368 x 100) tashkil etgan bo'lar edi. Demak, sof foyda hajmini oshirish bo'yicha imkoniyatlar mikdori **4012415 ming so'mga** teng ekan.

Demak, korxonada boshqaruv ma'muriyati kelajakda omilli tahlil natijasida aniqlangan ichki imkoniyatlardan to'liq foydalanishi, ularni amaliyotga safarbar qilish yo'llarini ishlab chiqishi kerak.

8. “Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili” mavzusi bo‘yicha vaziyatli holat echimini aniqlash bo‘yicha o‘qitish texnologiyasi.

	oni: 20-25 ta.
Mashg‘ulot shakli	lar asosida bilim va ko‘nikmalarni chuqurlashtirishga yo‘naltirilgan amaliy topshiriqlarni bajarish.
Mashg‘ulot rejasi	1.Mavzu mazmuniga kirish. 2.Bilimlarni jonlantirish. 3.Keys bilan individual tanishish. 4.Keysni kichik guruhlarda echish va taqdim qilish. 5.Natijalarni tahlil qilish va baholash. 6.Mashg‘ulotni yakunlash. Guruh va Tinglovchilar faoliyatini hamda o‘quv mashg‘ulotida erishilgan yutuqlarni baholash.
O‘quv mashg‘ulotining maqsadi:	Tinglovchilar egallagan nazariy bilimlar asosida amaliy harakatlar, fikrlash orqali muayyan iqtisodiy va moliyaviy vaziyatni to‘g‘ri baholab, asosli boshqaruv qarorlarini qabul eta bilishlari kerak.
Pedagogik vazifalar:	O‘quv faoliyati natijalari:
<ul style="list-style-type: none"> . korxonaning moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni tahlili bilan tanishtirish; . keysda berilgan muammoli vaziyat va uning vazifalari hamda muammoni echish ketma-ketligi bilan tanishtiradi; . tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun tahlil natijalarini umumlashtirish; . oxirgi xulosalar beriladi va asoslanadi. 	<p>moliyaviy natijalarini tahlil qilish yo‘llarini aytadilar;</p> <p>lib chiqqan holda muammoni aniqlash, ifodalay olish va uni echish vazifalarini, muammoning echimi bo‘yicha aniq harakatlar ketma-ketligini aniqlaydilar;</p> <p>ari asosida iqtisodiy baho beradilar, tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qila oladilar;</p> <p>rlarni asoslash va himoya qilish ko‘nikmalarini egallaydilar.</p>
O‘qitish usullari	Keys-stadi usuli, amaliy mashg‘ulot, bahs
O‘qitish vositalari	Keys, tarqatma materiallar, flipchart, markerlar, skotch, A32 qog‘oz varaqlari
O‘qitish shakllari	Individual, frontal va guruhlarda ishlash
O‘qitish sharoiti	Guruhlarda ishlashga mo‘ljallangan auditoriya
Monitoring va baho	Kuzatuv, blits-so‘rov, taqdimot, baholash.

O'quv mashg'ulotining texnologik kartasi

Ish bosqich-lari	O'qituvchi faoliyatining mazmuni	Tinglovchi faoliyatining mazmuni
O'qituvchining		Tinglovchilarning
Tayyorlov bosqichi	Mavzuni aniqlaydi, keys stadini ishlab chiqadi. Keys materiallari bilan tanishish va echish uchun Tinglovchilarga tarqatadi. Vaziyatni tahlil qilish uchun uslubiy ko'rsatmalar. Mustaqil tahlil qilishni va natijalarni vaziyatni tahlil qilish varag'iga kiritishni topshiradi.	Keys-stadi mazmuni bilan tanishadilar. Mustaqil tayyorgarlikni boshlaydilar. Vaziyatni tahlil qilish varag'ini individual ravishda to'ldiradilar.
1-bosqich. Mavzuga kirish. (10 daq)	1.1.O'quv mashg'uloti mavzusi, maqsadi va o'quv faoliyati natijalarini hamda olib borilish rejasini ma'lum qiladi 1.2.Keys-stadining maqsadini va uning kasbiy bilimlarni oshirishga ta'sirini aniqlaydi. 1.3.Tinglovchilarning mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va me-zonlari bilan tanishtiradi .	Tinglaydilar, savollar beradilar, tanishadilar
2- bosqich. Asosiy qism. (60 daq)	2.1.Mavzu bo'yicha blits-so'rov usulida Tinglovchilar bilimlari jonlantiriladi (1-Ilova). 2.2.Tinglovchilarni guruhlarga bo'ladi. Keys bilan mustaqil ishlash natijalarini kichik guruhlarda muhokamasini tashkil qiladi, Kollektiv ravishda vaziyatni tahlil varag'ini to'ldirishni, individual holda echilgan muammoli vaziyat echimi bo'yicha muhim natijalarni baholash va tanlashni, taqdimotga tayyorlashni topshiradi.	Savollarga javob beradilar, muhokama qiladilar, aniqlashtiruvchi savollar beradilar Topshiriqlarni muhokama qiladilar, vaziyatli holatni mustaqil tahlil qiladilar.
2- bosqich. Asosiy qism. (60 daq)	2.3.O'quv faoliyatini boshqaradi, maslahat beradi. Individual ish natijalarini tekshiradi va baholaydi. 2.4.Taqdimot boshlanishini e'lon qiladi. Keysni hal qilish ishlari natijalari bo'yicha guruhlardan vakillarini taqdimotga chaqiradi. Taqdimot davomida guruh vakillariga aniqlashtiruvchi savollar berib boradi. 2.7.Topshiriqlar echimini guruhlararo baholanishini tashkil qiladi. Har bir guruhning ish natijalari umumlashtiriladi va xulosalar beriladi, o'zaro baholanadi.	Guruhlarda birgalikdagi topshiriqlarni bajaradilar. Guruhlar ish natijalarining taqdimotini o'tkazadilar. Bahsda ishtirok etadilar, savollar beradilar, baholaydilar
3-bosqich. YAKunlovchi. (10 daq)	3.1.Mashg'ulotga yakunlovchi xulosalar qiladi. Natijalarni izohlaydi. 3.2.Har bir ishtirokchini hisob-kitob ishlarini to'g'ri va aniq bajargani, ma'ruzaning mazmuni, berilgan javoblar hisobga olinadi. 3.3.Yana bir bor keysning maqsadini va uning kasbiy bilimlarni oshirishga ta'sirini aytib o'tadi.	Tinglaydilar, aniqlashtiruvchi savollar beradilar.

VII. GLOSSARIY

Termin	O‘zbek tilidagi sharhi	Ingiliz tilidagi sharhi
Tejamkorlik	- bu xar xil faolyatni imkon darajasida minimal resurs xarajatlari bilan amalga oshiradigan kategoriya xisoblanadi.	a category assuming realization of any kind of activity at its minimum possible expenses of resources.
Samaradorlik	- bu korxonaga uchun maksimal qiymat yaratish maqsadiga yo‘naltirilgan faoliyat natijasini aks ettiruvchi kategoriya xisoblanadi.	a category reflecting productivity of purposeful actions on creation of the greatest value for the company.
Qiymat -	bu sifatni maxsulot sotilishi mumkin bo‘lgan narxga nisbatidir. -	- the relation of quality to the price on which the goods can be sold or rendered service. Competitive success - ability simultaneously to raise quality, to reduce the price and to keep or increase profit. The basic way of achieving of its increase in quantity of clients and a market share through perfection of operations.
Operatsion menejment	bu korxonaning asosiy maxsulotni ishlab chiqarish va etkazib berishga yo‘naltirilgan, operatsion tizimlarini loyixalashtirish, ekspluatatsiya qilish va mukammallashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyat.	the activity connected with designing, operation and improvement of operating systems of the company intended for manufacturing and delivery of basic production or rendering of services.
Ishlab chiqarish tizimi	- bu korxonaning operatsion resurslaridan kiritilayotgan ishlab chiqarish omilini ("kirish") korxonaga tomonidan tanlangan maxsulotga ("chiqish") aylantirish maqsadida foydalanadigan tizimdir.	the system using operational resources of the company for transformation of the entered factor of manufacturing ("input") in selected production or service ("exit").

Asosiy (dastlabki) xizmatlar	- bu, istemolchilar maxsulot sotib olayotgandagi maxsulot bilan birgalikda, ko'rsatilishini xoxlaydigan xizmatlar; ular ishlab chiqarish texnologiyalariga amal qilish, istemolchilarning talablarini xisobga olish, maxsulot bilan raqobatlashgan narxda taminlashlardan iborat	- the services, which consumers wish to receive together with a product; they consist in production technology observance, the account of concrete requirements of consumers, timeliness of delivery and their granting at competitive price.
Qiymat qo'shadigan xizmatlar	bu, korxonani uning bozordagi raqiblaridan ajratib turadigan va ushbu korxonani mijozlari bilan bo'lgan munosabatlarini yaxshilashga yo'naltirilgan, xizmatlardir	the services allocating the companies among its competitors and promoting formation in a positive channel of mutual relations of the company with its clients. mass production of production with a wide set of characteristics and the properties providing satisfaction of requirements of individual customers.
Aloxida buyurtmalar bo'yicha ko'plab ishlab chiqarish, kastomizatsiya	bu maxsulotlarni, keng qo'llamdagi tavsif va xossalarga ega qilib, shu bilan birga aloxida buyurtmachilar talablariga javob beradigan qilib ommalashgan ishlab chiqarishdir.	mass production of production with a wide set of characteristics and the properties providing satisfaction of requirements of individual customers.
Operatsion strategiya	bu firmaning uzoq muddatli raqobatdosh strategiyasini maksimal samarali qo'llab quvvatlashga yo'naltirilgan firma umumiy siyosatining va resurslar ishlatilishi rejalari rivojlanishining konseptual asosidir.	conceptual expression of development of the general policy and the plans of use of resources of firm aimed at as much as possible effective support of its long-term competitive strategy.
Zavod ichida zavod	bu ishlab chiqarish aloxida liniyalarga bo'linishini tavsiflaydigan kontsepsiyadir. Sxu bilan birga aloxida mustaqil bo'limlar ajratilib, ularning xar biri uchun aloxida operatsion strategiya ishlab	the concept according to which manufacture breaks into separate product lines with allocation in independent divisions and an operational strategyis developed for each of them. Each division functions

	chiqiladi. Bunda, strategiyalar almashishida extimoli bo'lgan xarajatlarni kamaytirish maqsadida, xar bir bo'lim o'z operatsion strategiyasiga suyangan xolda faoliyat yuritadi	within the limits of own operational strategy for minimization of possible losses at change of one strategy with another.
Strategiya ikkiga bo'linishi	korxonada o'z raqibining bozordagi o'rniga etgallash maqsadida, shu bilan birga o'z o'rnini xam saqlab qolgan xolda faoliyat yuritishda o'rinlidir. Bunda ushbu korxonada o'z maxsuloti xarakteristikalariga qo'shimcha tarzda, raqibining faoliyatini takrorlab, yaxshilaydi. Ko'p xollarda bu xolat korxonada uchun mag'lub bir murossalarga borish muammolarini tug'diradi	takes place in the event that the companies aspires to master a successful position of the competitor, keeping the existing position and copying actions of the competitor by means of improvement of characteristics of a product and addition of new services or technologies to already available. Frequently it creates problems for the company because of necessity to go on certain compromises.
Buyurtma g'olibi	- bu malumbir maxsulot, uni boshqa korxonada maxsulotlaridan ajratib turadigan xossa va xarakteristikali maxsulotdir.	the goods or service, with a set of properties and the characteristics, distinguishing the goods or service of one company from the goods or service of other companies.
Buyurtma kvalifikatori	- bu malum bir maxsulotning shunday tvsiflari to'plamiki, bular ushbu maxsulotni sotib olinishiga sabab bo'la oladi.	a set of the characteristics, allowing so to allocate the goods or service that it becomes argument for purchase fulfilment.
Faoliyat tizimli xaritasi	- bu korxonada strategiyasini xayotga tadbiq etishga yo'naltirilgan va bitta tizimga yig'ilgan xar xil faoliyat sxemasidir.	the embodiment scheme in life of strategy of the company by means of the various kinds of activity united in uniform system.
Dastlabki imkoniyatlar (kompetentsiya)	ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish firmasini uning raqiblaridan ajratib turadigan bilim va uslublari xisoblanadi.	abilities, skills and the receptions allocating industrial or service firm among its competitors.

Samaradorlik asosiy ko'rsatkichlari	menejerlarga korxonada faoliyatini baxolash va undagi o'zgarishlar zaruriyatini aniqlashga imkon beradigan ko'rsatkichlardir. Bular kundalik mablag' zaruriyati, bitta maxsulot birligiga yoki bo'limga to'g'ri keladigan operatsion daromadi kabi moliyaviy ko'rsatkichlar va buyurtma bajarilish vaqti, umumiy sotuvdagi Yangi maxsulotlar sotilishi qismi kabi nomoliyaviy ko'rsatkichlar.	the indicators allowing managers to estimate activity of the company as a whole and to define necessity of changes for operations. Financial indicators, such as daily requirement for money resources and the operational income on a unit of production or on structural division, and also not financial indicators, such as time of performance of the order and a share of sales of the new goods in the general sale will be key indicators
Ishlab chiqaruvchanlik	resurslardan samarali foydalanish ko'rsatkichlari	an indicator of efficiency of use of resources.
O'rganish egrisi (tajriba yig'ilishi) -	bu berilgan bitta maxsulotni ishlab chiqarish vaqti va bu maxsulotdan oldin ishlab chiqarilgan maxsulotlar soni orasidagi bog'liqlikni ko'rsatuvchi grafik.	is the schedule showing interrelation between time of manufacturing of the given unit of production and quantity of units of production, made to considered.
Shaxsiy tajriba yig'ilishi	bu ishchi bir xil jarayonni ko'p takrorlashi natijasida olinadigan ustachilik va o'z ishlab chiqaruvchanligi oshishi xisoblanadi	is a result of continuous improvement by the worker repeatedly repeating the same process, the skill, acquisition of skills and increase of own productivity.
Tashkilot tajribasi yig'ilishi	bu tashkilot amaliy faoliyati yig'ilishi va uning boshqaruvi, texnologiyalari va injiniringidagi o'zgarishlari natijasidir	is a result of both continuous perfection of practical activities of the organisation, and changes in management, technology and engineering.
Loyixa -	bu o'zaro bog'liq bo'lgan, malum bir natijaga erishishga yo'naltirilgan va ularni amalga oshirish uchun uzoq muddat talab etiladigan ishlar ketma-ketligi	sequence of the interconnected works directed, as a rule, on achievement of concrete considerable result and on which long time performance is required.

Loyixa boshqaruvi	bu berilgan loyixa cheklovlarini xisobga olgan xolda resurslarni (mexnat, moddiy va uskunalar) rejalashtirish, taqsimlash va nazorat qilishdir	is a planning, distribution and regulation of resources (labour, material and the equipment) taking into account all restrictions of the given project (technical, budgetary, time, etc.)
--------------------------	--	---

VIII. ADABIYOTLAR RO'YXATI

2. Maxsus adabiyotlar

2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi-T.:O'zbekiston, 2018.- 46 b.
2. O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 9 dekabrda «2020 yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to'g'risida»gi O'RQ-589-son qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi. (Yangi tahriri) Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 31.12.2020 y., 02/19/SK/4256-son).
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 30 dekabrda O'zbekiston Respublikasining «2020 yil uchun O'zbekiston Respublikasining davlat byudjeti to'g'risida»gi qonuni ijrosini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida PQ-4555-son qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi birinchi yig'ilishidagi nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2020 yil 21 yanvar, № 15 (7517).
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlis Senatining birinchi majlisidagi nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2020 yil 22 yanvar, № 16 (7518).
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2020 yil 23 yanvar, № 17 (7519).
8. 2020 yil –«Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili» O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Kuch-adolatda. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining huquqiy gazetasi. 2020 yil, 25 yanvar. № 3-4 (777).
9. Umarhodjaeva M.G. OPERATSION MENEJMENT. Q'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. Darslik. Toshkent- 2014.- 402 b.
10. Ildeminov S.V. Operatsionnyy menedjment.-Uchebnik.M.INFRA-M 2009. –233 s.
11. CHEYZ R., EKVILAYN N.DJ., YAKOBS R. Proizvodstvennyy i operatsionnyy menedjment. 10-e izd. Uchebnoe posobie. M.: "Vilyams", 2008.– 704 s.
12. Ildeminov S.V. Operatsionnyy menedjment.-Uchebnik.M.INFRA-M 2009. – 233 s.
13. Kruglova N. Yu., Kruglov M. I. Strategicheskiy menedjment. Uchebnik. M.: RDL, 2009. – 154 s.
14. Yo'ldoshev N.Q., Yusupova D.T. Sifat menejmenti. O'quv qo'llanma.- T.:TDIU, 2020y. – 270b.
15. Yo'ldoshev N.Q., Nabokov V.I. Menejment nazariyasi. Darslik. –T.:TDIU, 2013.- 433 b.
16. Yo'ldoshev N.Q., Yusupova D.T. Tizimli menejment nazariyasi. Darslik. T.: TDIU, 2020y. 270b.
17. Shonazarova G.B. .Ekologik menejment: Darslik OTMLar uchun./G.B.Shanazarova. Toshkent. 2021. –375 bet.

2. Internet resurslar

1. www.gov.uz–O‘zbekiston Respublikasi Davlat hokimiyati portali
2. www.press-service.uz–O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Matbuot xizmati rasmiy sayti
3. www.mfer.uz–O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiya va savdo Vazirligining rasmiy sayti
4. www.UzA.Uz–O‘zbekiston milliy axborot agentligi rasmiy sayti
5. www.review.uz – “Ekonomicheskoe obozrenie” jurnalining rasmiy sayti
6. www.cer.uz – Iqtisodiy tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti
7. www.uzreport.com – biznes axborotlari portali
8. www.eurasianews.com – EvroOsiyo tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti
9. www.vip.lenta.ru – Internet nashriyoti
10. www.InternetNews.com – Yangiliklar serveri